

**ДЕРЖАВНА СЛУЖБА СТАТИСТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СТАТИСТИКИ ОБЛІКУ ТА АУДИТУ**

Кафедра філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри філософії, права
та соціально-гуманітарних дисциплін
_____ **Гаврилюк Т.В.**
«30» серпня 2022 року

**МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО
СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ**

з навчальної дисципліни

Психологія та педагогіка

для студентів денної форми навчання
спеціальностей: 071 «Облік і оподаткування»

Розглянуто і схвалено на
засіданні кафедри філософії, права та
соціально-гуманітарних дисциплін
протокол від «30» серпня 2022 №1

Київ
2022 рік

Методичні рекомендації для підготовки до практичних, семінарських занять з навчальної дисципліни «Психологія та педагогіка» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня галузі знань галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальності 071 «Облік і оподаткування» / укладач Г.Б. Черушева. Київ: НАСОА, 2022. 77 с.

Схвалено Вченою радою обліково-статистичного факультету НАСОА
Протокол від «31» серпня 2022 року №1

Голова Вченої ради

(О.І. Пилипенко)

©Черушева Г.Б.,
© НАСОА, 2022 рік

Зміст

Вступ

1. Методичні основи підготовки та проведення семінарських занять

1.1. Вказівки до семінарських занять.....	4
1.2. Зміст семінарських занять та методичні рекомендації до самостійної роботи.....	6
1.2.1. Тема: Предмет, завдання, структура та основні принципи сучасної психології.....	6
1.2.2. Тема: Зв'язок психології і педагогіки з іншими науками. Галузі психологічної науки.....	17
1.2.3. Тема: Психолого-педагогічні методи дослідження.....	21
1.2.4. Тема: Основи психологічної теорії особистості. Психологічна структура особистості.....	26
1.2.5. Тема: Психічні пізнавальні процеси. Увага, відчуття та сприйняття.	34
1.2.6. Тема: Психологія пам'яті. Психологія мислення. Уява і творчість.....	39
1.2.7. Тема: Емоційно – вольова сфера особистості.....	44
1.2.8. Тема: Темперамент і характер.....	50
1.2.9. Тема: Здібності та їх розвиток.....	59
1.2.10. Тема: Психолого-педагогічні основи спілкування.....	63
1.3. Рекомендована література.....	73

1. Методичні основи підготовки та проведення семінарських занять

1.1. Вказівки до семінарських занять

Під час вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка» велике значення приділяється проведенню семінарських занять, які виступають ефективною формою організації навчальних занять за рахунок органічного поєднання з лекціями.

Семінар (від лат. *seminarium* – буквально «розсадник», у переносному сенсі «школа») – це особлива форма навчальних практичних занять, яка полягає у самостійному вивченні студентами за завданнями викладача окремих питань і тем лекційного курсу з наступним оформленням навчального матеріалу у вигляді доповідей, повідомлень, рефератів, дискусій тощо.

Основними дидактичними цілями проведення таких занять є:

- поглиблення та закріплення знань здобувачів вищої освіти з курсу «Психологія та педагогіка», набутих під час лекцій та у процесі вивчення тем, що виносяться на самостійне опрацювання: за першоджерелами, за критичною літературою тощо;

- колективне творче обговорення актуальних питань курсу, самостійне вивчення наукової та методичної літератури, формування у студентів навичок самоосвіти;

- оволодіння здобувачами методами аналізу фактів, явищ і проблем, що розглядаються, та формування умінь і навичок щодо здійснення різних видів комунікативної діяльності.

Семінарські заняття виконують такі основні функції:

- **навчальну** – поглиблення, конкретизацію, систематизацію знань, засвоєних під час лекційних занять та у процесі самостійної підготовки до семінару;

- **розвивальну** – розвиток логічного мислення здобувачів, набуття ними умінь працювати з різними літературними джерелами, формування вмінь і навичок аналізу фактів, явищ, проблем тощо;

- **виховну** – виховання здобувачів як майбутніх учених і дослідників, прищеплення під час вивчення дисципліни до самостійних наукових досліджень із фаху, пов'язаних із формуванням культури спілкування;

- **діагностично-корекційну** – контроль за якістю засвоєння здобувачами вищої освіти навчального матеріалу, виявлення прогалин у його засвоєнні та їх подолання.

Семінарські заняття мають гармонійно поєднуватися з лекційними та із самостійною роботою здобувачів.

Характерною особливістю семінару як форми навчальних занять є:

- активна участь студентів у з'ясуванні сутності проблем, питань, що були винесені на розгляд;

- вільне висловлювання власної думки під час обговорення семінарських питань;

- потреба в тому, щоби бути підготовленим до розгляду відповідних питань і обізнаним у темах, що розглядаються й обговорюються на занятті.

У процесі вивчення дисципліни «Економічна культура та професійна етика» можна застосовувати наступні форми проведення семінарських занять:

- **семінари класичного типу**, під час яких розгляд винесених на заняття питань теми відбувається у вигляді окремих доповідей здобувачів вищої освіти із подальшими запитаннями та обговорення всіма учасниками семінару;

- **семінари у формі «доповідь – контрдоповідь»**, під час якого на окреме винесене на розгляд питання з теми курсу робиться дві доповіді, що презентують протилежні точки зору щодо даної проблеми;

- **семінари-бесіди** – найпростіша форма семінару, побудована на основі евристичного спілкування, під час якого здобувачі вищої освіти дають відповіді на запитання, що мають проблемний характер і вимагають творчого, продуктивного мислення, як-от: «Чому...?», «Як Ви вважаєте...?», «Чим можна пояснити...?» тощо;

- **«круглі столи»** у вигляді колективної дискусії є вищим рівнем евристичної бесіди; найбільш поширена й ефективна форма його проведення передбачає висловлення усіх здобувачів вищої освіти з приводу кожного питання, що його винесено на розгляд: дебати й обмін думками між усіма учасниками привчають здобувачів самостійно мислити, сприяють розвитку аналітичних навичок, розвивають здатність до виваженої аргументації, відстоювання власної точки зору, адекватної оцінки себе та увазі й повазі до думок інших.

Методика підготовки до семінарського заняття передбачає поступову реалізацію наступних етапів роботи над темою семінару:

- студент має проаналізувати тему заняття та основні питання, що винесені на обговорення;
- опрацювати рекомендовану навчальну, наукову та методичну літературу; визначити ключові поняття теми, які в подальшому треба засвоїти;
- скласти план (простий або складний) відповіді на кожне питання;
- виділити основні положення, які висвітлюються у першоджерелі;
- задля кращого засвоєння матеріалу скласти короткий конспект, розробити схеми, таблиці або графіки.

1.2. Зміст семінарських занять та методичні рекомендації до самостійної роботи

1.2.1.Тема: Предмет, завдання, структура та основні принципи сучасної психології.

План:

- 2.1. Роль психологічного знання в системі професійної підготовки фахівця.
- 2.2. Принципи сучасної психології.
- 2.3. Психіка як властивість мозку. Психіка як відбиття об'єктивної реальності. Специфіка психічної діяльності. Рефлекторна природа психіки.
- 2.4. Характеристика різних підходів класифікації розвитку особистості. Психосоціальний розвиток особистості за Е. Еріксоном.
- 2.4. Періоди вікового розвитку людини у сучасній психології. Загальна психологічна характеристика студентського віку.

Мета: формування знань щодо сутності психологічної науки, усвідомлення її ролі у розвитку особистості, засвоєння основного категоріального апарату, розуміння психіки як властивості мозку.

1.1. Роль психологічного знання в системі професійної підготовки фахівця.

Важливе значення в системі гуманітарної підготовки економістів займає система психологічних знань. Постає питання: Навіщо потрібне набуття психологічних знань, умінь, навичок фахівцям економічного профілю?

Перш за все, кожен фахівець економічної сфери діяльності є носієм власного психічного світу, ігнорування якого не може не вплинути на його творчу ефективність. По-друге, завдання, які вирішуються у сфері економічної діяльності потребують звернення до психологічних знань.

Студентам мають усвідомити, що важливу роль у формуванні майбутнього спеціаліста є знання гуманістичної психології, предметом вивчення якого виступає цілісна людина у її вищих, специфічних тільки для неї проявах, зокрема розвиток і самоактуалізація особистості, її найвищі цінності та смисли, любов, творчість, свобода, відповідальність, автономія, переживання світу, психічне самопочуття, глибинне міжособистісне спілкування, трансценденція та ін. Студенти мають отримати уявлення про природу психіки людини, засвоїти основні психічні функції та їх фізіологічні механізми, співвідношення природних та соціальних факторів у становленні психіки, знати в яких формах здійснюється засвоєння людиною дійсності, усвідомлення ролі свідомості та самосвідомості в поведінці, діяльності людини, формуванні його особистості.

Без знань закономірностей, умов і механізмів розвитку свідомості людини неможливо здійснити виховний вплив, адекватний сучасним вимогам.

Треба всебічно вивчати властивості характеру, рівень інтелектуального розвитку та інші якості особистості, виявляти життєві інтереси. Вивчення закономірностей і шляхів розвитку психіки людини дає можливість майбутнім фахівцям пізнати свої психічні особливості, активно впливати на подальший розвиток власних здібностей, інтересів, удосконалювати культуру поведінки, активізувати процес самовиховання. Застосування знань з психології та відповідних вмінь сприяє виникненню або налагодженню позитивних міжособистісних відносин.

Одним із засновників гуманістичної психології вважається відомий американський психолог А. Маслоу. Найбільше визнання йому принесла розроблена ним ієрархічна модель мотивації, у якій він визначив п'ять рівнів потреб, вважаючи їх вродженими та універсальними для будь-якої людини: фізіологічні (нижчий рівень), потреби у безпеці (у широкому розумінні), потреби у любові та причетності до певної соціальної групи, потреби в повазі та визнанні, потреби у самоактуалізації, тобто потреби у здійсненні власних здібностей і талантів, творчих потенцій реалізації себе (вищий рівень).

Основні методологічні принципи та положення гуманістичної психології зводяться до такого:

- людина цілісна і має вивчатись у її цілісності;
- кожна людина унікальна, тому аналіз окремих випадків не менш виправданий ніж статистичні узагальнення;
- людина відкрита до світу, переживання людиною світу та себе у цьому світі – головна психологічна реальність;
- людське життя має розглядатись як єдиний процес становлення і буття людини;
- людина має певний ступінь свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам та цінностям, якими вона керується у своєму виборі;
- людина є активна, творча, інтенціональна істота.

У процесі опрацювання даної теми, студенти, перш за все, мають розкрити сутність поняття «психологія», усвідомити її роль в життєдіяльності людини і, зокрема, у їх майбутній професійній діяльності як економіста. Студенти можуть зробити порівняльний аналіз різних визначень поняття «психологія», так наприклад:

Психологія – це наука про закономірності функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Психологія – наука про факти, закономірності й механізми психіки як створюваного в мозку образу дійсності, на основі та за допомогою якого здійснюється керування поведінкою і діяльністю, які мають у людини особистісний характер.

Психологія – наука про закономірності виникнення і діяльність психіки у людини, вищих тварин, про психічні процеси, які є складовими діяльності та спілкування людей, поведінки тварин.

Розглядаючи нервову систему, студентам треба визначити як її структурні складові, так і найважливіші функції. Нервова система забезпечує зв'язок людини з навколишнім середовищем, координацію (узгодження) діяльності всіх частин організму, управління ним. Усі явища людської психіки та свідомості виникають, розвиваються і формуються у процесі діяльності мозку, який відображає навколишню дійсність. Вища нервова діяльність – фізіологічна основа психіки.

Розглядаючи нервову систему, студентам треба визначити як її структурні складові, так і найважливіші функції. Нервова система забезпечує зв'язок людини з навколишнім середовищем, координацію (узгодження) діяльності всіх частин організму, управління ним. Усі явища людської психіки та свідомості виникають, розвиваються і формуються у процесі діяльності мозку, який відображає навколишню дійсність. Вища нервова діяльність – фізіологічна основа психіки.

1.2. Принципи сучасної психології.

Поперше необхідно визначити поняття «принцип». **Принцип** - це підхід дослідника до об'єкта пізнання. Принципи психології відкривають можливість наукового вивчення психіки за умови використання спеціальних методів пізнання та формування складної психічної діяльності.

Розглянемо основні принципи психології:

- **принцип відображення** – розкриває сутність психічного стану, основні функції та рівні психічного розвитку людини. Він заснований на особливості об'єктивної реальності, стан головного мозку, зміст і стан психіки, а також на психічному і фізичному здоров'ї кожної людини;
- **принцип детермінізму** – розкриває і пояснює причини виникнення і розвитку психіки, яка виступає результатом взаємодії природного, біологічного та соціального характерів, а не просто продуктом вивчення, що дозволяє змінюватися і розвиватися;
- **принцип активності** – дозволяє враховувати всі обставини, які відображаються свідомо і цілеспрямовано в свідомості людини, але не дзеркальним чином;

- *принцип розвитку* – пояснює витoki появи психіки людини як динамічного феномена, оскільки її правильне розуміння залежить від результату взаємодії людини з природним і соціальним середовищем;
- *принцип єдності і взаємозв'язку* – виділення суб'єктивного і об'єктивного прояви психічного, що дозволяє стверджувати про найбільш адекватному розумінні;
- *принцип системного і цілісного підходу* – вивчення та розуміння взаємообумовлених і взаємопов'язаних психічних феноменів, орієнтованих на усвідомлення психіки як інтегрального цілісного явища;
- *принцип відносної самостійності* – вказує на своєрідність психічних явищ, закономірностей їх формування, розвитку і функціонування;
- *принцип врахування громадських і групових цінностей, особистісного підходу і цінностей* – вивчення психіки як науки можливо при обліку групових та особистих якостей людей в сукупності: інтересів, потреб, здібностей, професійного досвіду, життєвого досвіду, а також обліку індивідуально-психологічних і психотипові особливостей кожної людини ;
- *принцип єдності* – направляє на аксіологічний, змістовний аналіз психіки з урахуванням умов життя і повсякденної діяльності.

Психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності людини.

1.3. Психіка як властивість мозку. Психіка як відбиття об'єктивної реальності. Специфіка психічної діяльності. Рефлекторна природа психіки.

Студенти мають засвоїти структуру нервової системи. Нервова система людини складається з нервової тканини, а нервова тканина – з нервових клітин (нейронів). Мозок утворює мозкову речовину. Зі скупчення тіл нервових клітин та їх коротких відростків – дендритів – утворюється сіра мозкова речовина, а скупчення пучків нервових волокон, покритих особливою мієліновою оболонкою, утворює білу мозкову речовину. Функції сірої мозкової речовини полягають у нагромадженні, підсиленні й переробці збудження. Функції білої речовини – у передачі збудження. Центральна нервова система (НС) складається зі спинного і головного мозку.

Людський мозок треба сприймати як орган, спеціально пристосований для того, щоб допомагати особам здійснювати головні життєві акти. Головний мозок міститься у черепній коробці, він є більш пізнім утворенням, ніж спинний мозок. Головний мозок людини являє собою дуже складне утворення порівняно з мозком навіть найвищих тварин – людиноподібних мавп, не кажучи вже про мозок нижчих тварин. Насамперед, у людини більш досконало оформлена кора великих півкуль. Вона має набагато більшу поверхню за

рахунок численних борозен та звивин. Нарешті, слід відзначити більш різноманітну локалізацію функцій у корі, коли окремі відділи й ділянки кори головного мозку виконують різноманітні функції.

Спинний мозок розміщений у каналі хребта і складається з нервової тканини. Поперечний розріз спинного мозку показує, що на зовнішніх краях міститься біла речовина (скупчення нервових волокон), а всередині – сіра речовина (скупчення самих тіл нервових клітин). У спинному мозку розміщені центри цілої низки вроджених безумовних рефлексів. Він безпосередньо регулює м'язові рухи людського тіла й кінцівок. У спинному мозку містяться провідні шляхи, що складаються з пучків нервових волокон. По провідних шляхах збудження передається від периферійних нервових закінчень у головний мозок, а потім до м'язів та внутрішніх органів. Головний мозок складається з низки пов'язаних між собою відділів. Головні з цих відділів такі: задній мозок, середній мозок, проміжний мозок і передній мозок. Найважливішими відділами заднього мозку є довгастий мозок та мозочок.

Студенти мають запом'ятати, що психічні функції певним чином розподілені між правою та лівою півкулями. Так, функцією лівої півкулі є читання і рахування, переважає оперування знаковою інформацією (словами, символами, цифрами тощо). Ліва півкуля забезпечує можливість логічних побудов, без яких неможливе послідовне аналітичне мислення. Ліва півкуля має значний запас енергії та життєлюбства. Права півкуля оперує образною інформацією, забезпечує орієнтацію в просторі, сприйняття музики, емоційне ставлення до сприйняття та усвідомлення об'єктів. Від переважання функціонування правої чи лівої півкулі залежать індивідуально-психологічні характеристики.

Психіка людини представляє собою продукт спільної діяльності індивідів, і в той же час виконує функції орієнтації, регуляції та керування нею. Таким чином, психічні явища складають необхідний момент предметної діяльності суб'єкта. Природа психіки людини, її закони можуть отримати наукове пояснення лише в процесі аналізу побудови видів та форм соціальної й предметної діяльності. Головна особливість психіки – її активність.

Для всебічного засвоєння поняття психіки як якості високоорганізованої матерії, слід обов'язково розглянути її в онтогенезі та філогенезі.

Історичний розвиток психіки – *філогенез психіки*, розглядається за аналогією з філогенезом організмів, тому у дослідженні філогенезу мова йде про видовий розвиток психіки у тварин. Філогенез вивчався переважно об'єктивними методами (дійсно, інтроспекція – самоспостереження, самоспоглядання як метод пізнання психіки для тварин виявляється

неможливим). *Філогенез* – це зміни психіки людини, які відбулися у ході її біологічної еволюції під впливом умов життя.

Живі організми, на відміну від неживих, здатні до активної відповіді на подразнення, тобто такої, яка здійснюється за рахунок енергії самого організму. Біологічною формою реакції організму на середовище є проста подразливість – це здатність організму відповідати на життєво важливі впливи середовища. Шляхом еволюції простої подразливості виникла чутливість – психічна форма реакції на середовище, яка передбачає подразливість по відношенню до тих явищ середовища, які не мають життєвого значення, але орієнтують організм у середовищі, тобто виконують сигнальну функцію.

Психологи згодні з тим, що процес розвитку психіки тварин налічує три стадії:

- *елементарної сенсорної психіки;*
- *перцептивної психіки;*
- *тваринного інтелекту.*

На вищому щаблі філогенезу психіки стоїть людина. Вона, звичайно, розглядається окремо. Людська психіка детермінована переважно соціально: трудова діяльність із суспільною організацією є головними факторами (за Ф.Енгельсом). Внутрішня детермінація психіки людини у такому розумінні не відіграє великої ролі, людина розглядається як біосоціальна істота.

Розвиток психіки в *онтогенезі* – це індивідуальний розвиток. Онтогенез психіки – незворотна послідовність ускладнення структур, у якій генетично пізніші структури виникають із більш ранніх і включають їх у себе в зміненому вигляді. Кожна нова психічна структура виникає на основі попередньої.

Біологічний онтогенез, згідно із законом Мюллера-Геккеля, є копіюванням філогенезу. Щодо онтогенезу психіки людини, це твердження не є таким безсумнівним. Людина народжується саме людиною, і опанування нею вищих форм психічної діяльності відбувається інакше, ніж у тварин. Соціологізуючи онтогенез людської психіки, можна стверджувати, що ця відмінність остаточно обумовлюється впливом суспільства. Але, якщо застосовувати методологічний принцип творчої самодіяльності, онтогенез психіки постане як розгортання суто людської сутності у біологічних та соціальних умовах.

Вивченням онтогенезу психіки людини займаються дві психологічні науки: загальна психологія і вікова психологія. Онтогенез людини вікова психологія поділяє на *сенситивні періоди*, кожен з яких сприяє появі в людині певних психічних новоутворень. Є велика кількість теорій онтогенезу, деякі з яких наведено нижче:

Теорія рекапітуляції Холла Болдуїна, згідно з якою в онтогенезі повторюється соціогенез (розвиток суспільства). Звідси, досить дивні назви стадій онтогенезу: *первинне дикунство, мисливство, пастушество, землеробство, торгово-промислова*.

Теорія дитячої сексуальності З.Фрейда твердить, що стадії онтогенезу обумовлені розвитком сексуальності. Він відрізняє оральну, анальну, фалічну, латентну та геніальну стадії, прив'язуючи їх до опанування людиною різними ерогенними зонами. Фіксація на якійсь стадії обумовлена найбільш яскравими враженнями, пов'язаними з нею, що є джерелом психопатології.

1.4. Передумови виникнення свідомості. Психіка і свідомість.

Головний мозок є носієм у людини психіки та свідомості. Психіка виступає як властивість високоорганізованої матерії (НС), що полягає у здатності відображати впливи навколишнього середовища.

Переходячи до вивчення *свідомості* (особливої форми психічної діяльності), орієнтованої на активне відображення і перетворення дійсності та *самосвідомості* (усвідомлення себе самого (власного Я), свого ставлення до природи, до інших людей, своїх дій і вчинків, власних думок, переживань і різноманітних психічних якостей), студенти розглядають їх як властиву людині функцію головного мозку, вищий рівень функціонування психіки.

Самосвідомість виступає вищою інтегрованою формою психіки, яка складається під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми. Сутність самосвідомості полягає у сприйнятті особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, в усіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення. Її слід розглядати як складний психічний процес.

Нижчий рівень психіки утворює *несвідоме*. Несвідоме – це сукупність психічних явищ, станів і дій, відсутніх у свідомості людини (лежать поза сферою розуму), невідомі їй і принаймні в даний момент, не піддаються контролю.

Студенти мають розглянути і надати тлумачення поняттям «підсвідоме» та «надсвідоме».

1.5. Характеристика різних підходів класифікації розвитку особистості.

Відомо, що розвиток людини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним. Вік - це тимчасові характеристики індивідуального розвитку. *Поняття «вік»* можна розглядати з різних аспектів: з точки зору хронології

подій, біологічних процесів організму, соціального становлення та психологічного розвитку. Вік охоплює весь життєвий шлях. Відлік його починають від народження і закінчують фізіологічною смертю. Вік показує період часу від народження до конкретної події в житті людини. Психологічний вік виступає часовим аспектом індивідуального розвитку людини. Вікові особливості - характерні для певного періоду життя анатомо-фізіологічні і психічні якості.

Основні періоди психічного розвитку особистості визначаються за психолого-педагогічними критеріями, які включають характерні для кожного віку соціальні ситуації розвитку, передусім зміст і форми навчання і виховання, провідну діяльність, відповідний рівень розвитку свідомості та самосвідомості.

На кожному етапі розвитку людини є своя провідна діяльність, яка характеризується певними цілями, мотивами і засобами виконання. Це не просто форма активності, а діяльність, яка сприяє задоволенню актуальних потреб індивіда, формуванню пізнавальних та інших психологічних процесів. На кожному віковому етапі розвитку людини формуються і індивідуальні особливості розвитку вищої нервової діяльності, фізичного, духовного розвитку, здібностей, інтересів, характерологічних рис.

Студентам важливо усвідомити, що знання закономірностей вікового та індивідуального розвитку людини – одна з умов ефективної життєдіяльності. Звернемось до різних поглядів вчених на вікові періоди життя людини

Вікова періодизація розвитку психіки людини утворює своєрідний каркас вікової психології як цілісної науки. Згідно найбільш повній віковій періодизації психічного розвитку, народження людини не є абсолютною точкою його відліку.

В залежності від епохи та країни вчені і філософи пропонували різні критерії для градації основних життєвих етапів.

Першими, хто запропонували вікову періодизацію розвитку людини, були **Піфагор, Гіппократ і Аристотель**. Ними визначені різні підходи щодо класифікація вікової періодизації.

Античний філософ Піфагор, згідно з етапами буття людини, ототожнював їх з порами року: період становлення «Весна» - час початку, зародження життя. Дитина розвивається, з насолодою вбираючи в себе нові знання. Йому кругом цікаво, але все поки відбувається у вигляді гри. Дитина розквітає. (0 – 20 років); молода людина «Літо» - період дорослішання. Людина цвіте, його притягує все нове, ще невідоме. Продовжуючи розквітати, людина не втрачає свого дитячого веселощів. (20 – 40 років); людина у розквіті сил «Осінь» - людина стала дорослою, врівноваженим, колишня веселість поступилася місцем впевненості та неспішності. (40 – 60 років); стара и

згасаюча людина «Зима»-період роздумів і підбиття підсумків. Людина пройшов більшу частину шляху і тепер розглядає результати свого життя. (60 – 80 років).

Періоди життя людини за Піфагором мали тривалість рівно 20 років. Піфагор вважав, що все на Землі вимірюється числами, до яких він ставився не тільки як до математичних символів, але і наділяв їх якимось магічним змістом. Числа дозволяли йому також визначати характеристики космічного порядку.

Класифікація вікової періодизації за Гіппократом. Він ділив людське життя на 10 періодів, по 7 років кожен починаючи з нульового віку. В основі класифікації – теорія семирічних циклів (Гіппократ відштовхується від давньої науки про кліматичні роки), а також фізіологічні цикли життя людини.

У світі існує теорія, згідно з якою впродовж життя людина проходить певну кількість циклів (психологічних, емоційних, інтелектуальних тощо). Кожен цикл триває сім років і закінчується чимось на подібні кризи, яка натякає на наближення нового життєвого етапу

Давньокитайська класифікація вікової періодизації Китайські вчені ділили людське життя на сім фаз по 10 років: молодість; вік вступу до шлюбу; вік виконання суспільних обов'язків; визнання власних помилок; останній період творчого життя; бажаний вік - період розвитку духовності і мудрості людини; старість.

1.6.Періоди вікового розвитку людини у сучасній психології. Загальна психологічна характеристика студентського віку.

Єдиної класифікації не існує, в різний час вона складалася по-іншому. Паспортний, або хронологічний вік може не збігатися з біологічним. Саме з останнього можна судити про можливість людини: як він буде виконувати свою роботу, які навантаження може витримати його організм. Біологічний вік може як відставати від паспортного, так і випереджати його. Розглянемо класифікацію життєвих періодів, в основу якої лягло поняття віку на основі фізіологічних змін організму.

Схема психосоціального розвитку особистості за Е. Еріксоном.

Теорія Е. Еріксона (теорія життєвого циклу) поділяє онтогенез на вісім стадій психосоціального розвитку, на кожній з яких людиною вирішується певна проблема, і наслідком вирішення є певне вікове психічне новоутворення. У вирішенні проблеми базової довіри-недовіри до світу народжується надія; у протистоянні автономії та сорому й сумніву – сила волі; у виборі між ініціативою та почуттям провини – цілеспрямованість; у протиборстві працелюбності й меншовартості – компетентність; у обранні ідентичності всупереч змішанню ролей – вірність; у конфлікті близькості й ізоляції – любов;

у ствердженні генеративності проти стагнації – опікування; у здобутті цілісності всупереч відчаю – мудрість.

Згідно з теорією провідної діяльності О.М. Леонтєва змістом стадій психічного онтогенезу є послідовне оволодіння людиною видами діяльності, такими як гра, вчення, праця.

Вивчаючи психіку, студенти мають засвоїти поняття «психічні процеси» як різні форми єдиного, цілісного відображення за допомогою центральної нервової системи об'єктивної дійсності. Потрібно проаналізувати психічні явища (суб'єктивні переживання, елементи внутрішнього досвіду суб'єкта); розкрити психічні стани (порівняно тривалі душевні переживання), які характеризують статику, відносну постійність психічного явища і визначаються виявом почуттів (настрій, афект, стрес), уваги (неуважливність, зосередженість), волі (активність, апатія), мислення (допитливість) та ін. Крім того, необхідно засвоїти найбільш суттєві та стійкі психічні особливості людини – психічні властивості, що виражають стійкість психічного факту, його закріпленість та повторюваність у структурі особистості людини. До них можна віднести особливості розуму, мислення, стійкі особливості емоційної та вольової сфери, що закріплені в темпераменті, характері, здібностях, поведінці людини.

Згідно з наявними даними, *Всесвітня Організація Охорони здоров'я* ділить людей на такі групи і категорії: молодість з 18 до 44 років; середній вік з 45 до 60 років; похилий вік з 61 до 74 років; старість з 75 до 90 років; довгожителі 90+ років. При складанні таблиці медики керувалися поліпшенням здоров'я і зовнішнього вигляду людини, підвищенням здатності до дітородіння, збереженням працездатності протягом багатьох років і іншими факторами.

Зміна періодизації, на думку вчених, обумовлено підвищенням інтелектуального рівня людства. Завдяки цьому організм самостійно гальмує процес старіння, відсуваючи в'янення і неминучий кінець. Пік інтелектуального розвитку сучасної людини доводиться на 42-45 років. Це забезпечує мудрість і, як наслідок, високу пристосованість. До речі, тривалість життя зараз збільшилася - 75-90 років. Згідно зі статистичними даними, з роками чисельність населення, чий вік становить 60-90 років, збільшується в 4-5 разів швидше, ніж загальні показники.

Цим та іншими критеріями обумовлено поступове підвищення пенсійного віку в ряді країн світу.

Загальна психологічна характеристика студентського віку.

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку і самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності.

Щоб допомогти студентів досягти вершин у духовно-моральному і професійному розвитку, потрібно знати його вікові й індивідуальні психологічні особливості та умови психічного розвитку. Викладач вищої школи повинен пам'ятати слова К. Д. Ушинського: «Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, то вона повинна спочатку пізнати її також в усіх відношеннях».

Здатність пізнавати і розуміти студентів, адекватно оцінювати їх особистісні якості та психологічні стани є однією з найважливіших складових професіоналізму викладача, рівня його педагогічної майстерності.

Студентство як соціальна група виникло в XI-XII ст. із відкриттям в Європі перших вищих навчальних закладів. Воно об'єднує молодих людей, які свідомо та цілеспрямовано оволодівають професійними знаннями, вміннями й навичками, набувають професійних якостей, готуються до виконання важливих професійних, культурологічних, громадсько-політичних, сімейних та інших функцій через навчання у вищих навчальних закладах. Зрілий юнацький вік або вік ранньої дорослості – це період завершення фізіологічного дозрівання організму, формування зовнішнього тілесного вигляду дорослої людини, юридичного і офіційного визнання дорослості.

Термін «студент» (від лат. *studens (studentis)*) – такий, що старанно працює; той, що займається) означає того, хто наполегливо працює, робить справу, тобто опановує знання, вивчає (студіює) науку. Згідно із Законом України «Про вищу освіту», студент (слухач) – особа, яка в установленому порядку зарахована до вищого навчального закладу і навчається за денною (очною), вечірньою або заочною, дистанційною формами навчання з метою здобуття певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів.

Студентський період життя припадає на період пізньої юності або ранньої дорослості (18-23 рр.) і характеризується оволодінням усім різноманіттям соціальних ролей дорослої людини, отриманням права вибору, набуття повної юридичної та деякої економічної відповідальності, можливості включення в усі види соціальної активності, здобуття вищої освіти та опанування професії. Головними сферами життєдіяльності студента є професійне навчання, особистісне зростання та самоствердження, розвиток інтелектуального потенціалу (сходження до вершини творчості), духовне збагачення, моральне, естетичне та фізичне самовдосконалення.

1.2.2. Тема: Зв'язок психології і педагогіки з іншими науками. Галузі психологічної науки.

План:

2.1. Зв'язок психології з іншими науками.

2.2. Роль філософії як методологічного підґрунтя для педагогіки та психології, їх генетичний зв'язок.

2.3. Актуальні проблеми психології праці, економічної та організаційної психології.

2.4. Основні галузі педагогічної та психологічної науки.

Мета: *засвоєння основ психологічного знання, розуміння передумов диференціації психологічної науки, її розгалуженої системи, встановлення зв'язків психології з іншими науками, усвідомлення ролі філософії як методологічного підґрунтя для психологічної науки, їх генетичного зв'язку.*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Самостійне опрацювання літератури. Засвоєння основних психологічних понять: *загальна психологія, психологія особистості, аналітична психологія, економічна психологія, соціальної психології, вікова психологія, педагогічна психологія, практична психологія, економічна психологія.*

2.1. Зв'язок психології з іншими науками.

Після вивчення теми психологія як наука, її об'єкт та предмет дослідження, історії її розвитку та основні напрями психології, студенту не важко буде зрозуміти процес диференціації психології як наукового знання, основні фактори розвитку різних галузей психології та її зв'язок з іншими науками, зокрема з філософією, соціальними та природничими науками. Це допоможе студентам засвоїти не тільки основні фундаментальні поняття та положення, які характеризують психіку поведінки людей, але й специфіку та особливості прояву психічних процесів та властивостей в залежності від віку, професії, характеру діяльності тощо.

Основою психологічних знань є *загальна психологія*, яка вивчає психіку людини, її розвиток у філогенезі та онтогенезі, загальні закономірності, визначає методологічні засади психологічних досліджень, розкриває окремі психічні процеси, стани та властивості. Їх доповнюють спеціальні галузі психології: генетична, диференціальна, педагогічна, психологія особистості, медична, соціальна, політична, музична та ін.

Загальна психологія систематизує експериментальні дані, здобуті в різних галузях психологічної науки, розробляє фундаментальні теоретичні проблеми психології, формулює основні принципи, категорії, поняття, закономірності, становить фундамент розвитку всіх галузей та розділів психологічної науки.

2.2. Роль філософії як методологічного підґрунтя для педагогіки та психології, їх генетичний зв'язок.

Засвоєння різних галузей психологічної науки сприятиме усвідомленню зв'язків з іншими науками. Так, наприклад, психологія має тісний генетичний зв'язок, передусім із філософією. Цей зв'язок цілком зрозумілий, оскільки психологія зародилась як окрема наукова дисципліна у її надрах. Філософська антропологія для загальної психології, та соціальна філософія для соціальної психології становлять наукову методологію для психологічної науки, тобто систему найбільш загальних засад, до якої практична психологія повинна звертатися, щоб її дослідницькі дії не втрачали наукової вартості. Враховуючи багатоманітність сучасної філософії, психологи можуть вирішувати, якої саме філософської методології вони будуть дотримуватись у конкретному дослідженні: позитивізму, екзистенціалізму, феноменології тощо. Психологічний вимір особистості важко було б вивчити, не орієнтуючись на філософське вчення про людину, специфіку її буття (індивідуального та суспільного), про природу людського пізнання та діяльності.

2.3. Актуальні проблеми психології праці, економічної та організаційної психології.

Особливого значення для студентів економічних спеціальностей, крім загальної психології, набувають знання економічної психології, психології управління та праці.

Економічна психологія – це комплексна прикладна галузь психології, що вивчає психологію суб'єкта господарських відносин та закономірності взаємодії і взаємовплив економічних факторів та психічних явищ, пов'язаних з відображенням у свідомості людини різноманітних сторін економічного життя і регулюванням економічної поведінки.

Економічна психологія доповнює загальну психологію, розглядаючи основоположні проблеми економічної теорії з точки зору психологічної обумовленості, розкриває роль психології у їх розв'язанні. Базовим напрямом розвитку економічної психології є звернення цієї науки до багатоаспектних проблем макро - і мікроекономіки. Так психологічний аналіз системи доходів та накопичень неможливий без дослідження категорії «гроші», зокрема її психологічних аспектів. В свою чергу, психологічний аналіз економічних понять, розкриття психології підприємницької діяльності, психології грошей, поведінки людини на ринку праці базується на положеннях сучасної диференціальної психології. Економічна психологія досліджує процес пізнання економічної реальності, який складається із сприйняття, уявлення та мислення,

і, за думкою Г.В. Ложкіна та В.Л. Комаровської, Н.Ю. Воленюк, включає такі взаємопов'язані аспекти вивчення:

- спонукання і мотиви діяльності людини «економічної»;
- економічну свідомість особистості, що формується на основі життєвих переживань, накопиченого досвіду, подолання труднощів;
- несвідоме начало в психіці індивіда і мас (ілюзії, ажіотаж, страхи, психози), що пов'язано з подіями, які закріпилися в пам'яті, взаємозв'язками, емоціями;
- економічну поведінку, активні вольові дії, що цілеспрямовано змінюють навколишнє середовище.

Психологія праці як галузь наукового знання сформувалася в результаті інтенсивного розвитку експериментальної бази психологічних досліджень, безпосередньо пов'язаних з вивченням проблем праці та трудової діяльності. Як область наукових знань вона охоплює віомості про життєвий досвід людини, який розкриває її професійну діяльність. Праця існував завжди з моменту появи людини як мислячої істоти. Психологія праці – як наука стала розвиватися в середині ХХ ст.

На всіх етапах розвитку суспільства однією з найважливіших завдань людства було вдосконалення способів і форм, якими воно виробляє необхідні для свого існування і розвитку кошти, продукти. Поперше, це процес розвитку продуктивних сил суспільства. По-друге, це процес пов'язаний з пізнанням особливостей самого *суб'єкта* праці - людини, з необхідністю розкриття та обліку його фізіологічних, біологічних, соціальних, психологічних та інших властивостей. Тобто, психологія праці спрямована на підвищення продуктивності, ефективності трудової діяльності і на гуманізацію трудової діяльності та сприяння розвитку особистості в ній. Організація праці, що базується на врахуванні особливостей людини, виявляється найбільш ефективною.

Предметом психології праці є психологічні компоненти, які спонукають, направляють і регулюють трудову активність суб'єкта і реалізують її в виконавських діях, а також властивості особистості, через які ця активність реалізується.

Організаційна психологія – прикладна галузь психології, що вивчає всі аспекти психічної діяльності і поведінки людей в організаціях з метою підвищення організаційної ефективності і створення сприятливих умов для праці, індивідуального розвитку і психічного здоров'я членів організації. Організація розуміється як диференційоване і взаємно впорядковане об'єднання індивідів і груп, які спільно реалізують деякі цілі і діють на основі певних процедур і правил. У науковій літературі представлено і таке визначення

поняття «організація»: внутрішня упорядкованість, узгодженість, взаємодія диференційованих частин цілого, сукупність процесів чи дій, що мають своїм наслідком утворення і удосконалення взаємозв'язків між частинами цілого.

Організаційна психологія - торкається питань підбору персоналу, мотивації, навчання та розвитку співробітників, організаційної поведінки і т. д. З організаційної психології в кінці 1980-х рр. як самостійний напрям виділився *коучинг*. Коучинг (coaching с англ. - «тренування») - метод навчання, в процесі якого людина («коуч») допомагає досягти певну життєву або професійну мету. Це вид консультативної діяльності, яка направлена на вирішення проблеми клієнта. На відміну від тренінгів, коучинг використовує індивідуальний підхід.

Коуч - тренер в англоязычних странах. Первое использование слова «coach» для обозначения инструктора зафиксировано около 1830 года в Оксфордском университете — «коучем» на сленге стали именовать человека, помогающего студенту готовиться к экзамену. Слово «коучинг» получило значение «переносить людей с их места туда, где они хотят быть».

2.4. Основні галузі педагогічної та психологічної науки.

Розвиток *соціальної психології* допомагає зрозуміти, як людина набуває психічні властивості соціально-орієнтованої поведінки. Соціальна психологія – галузь психології, яка вивчає психологічні закономірності поведінки і діяльності людей, що зумовлені фактором їх включення у соціальні групи, а також психологічні характеристики і прояви різних соціальних спільностей. Досліджує психічні явища у процесі взаємодії людей у великих та малих суспільних групах, а саме: вплив засобів масової комунікації на різні верстви населення, особливості формування та поширення чуток, смаків, суспільних настроїв, моди; питання психологічної сумісності, міжособистісних взаємин, групової атмосфери, роль лідера у групі, сприйняття людини людиною, становище особистості у групі, стосунки між членами сім'ї тощо.

Психологія особистості – галузь психології, яка вивчає особистість, як найбільш інтегроване психічне утворення, її структурні та функціональні компоненти та зв'язки між ними, розглядає процес формування людини, як суб'єкта життєтворчості, рушійні сили та умови її само актуалізації.

Вікова психологія досліджує онтогенез психічних властивостей особистості на різних вікових етапах. Виділяють такі її розділи як психологія дошкільника, психологія молодшого школяра, психологія підліткового віку, психологія юнацтва, психологія дорослих, геронтопсихологія.

Педагогічна психологія – має своїм предметом психологічні закономірності навчання й виховання особистості, становлення і розвиток

індивідуальності в умовах педагогічного впливу. Педагогічна психологія складається з таких розділів, як психологія навчання, психологія виховання, психологія навчально-виховної роботи з важковиховуваними дітьми тощо.

Практична психологія функціонує і розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем. Головна мета практичної психології – створити сприятливі соціальні та психологічні умови для діяльності людини в усіх сферах життя – від сімейних стосунків до управління державою, надати реальну допомогу в розвитку та захисті її психічного здоров'я.

Аналітична психологія – це система поглядів швейцарського психолога К.Г. Юнга, який надав їй цю назву з метою відокремити її від спорідненого напрямку – психоаналізу З. Фрейда. Надаючи, як і Фрейд, вирішальне значення в регуляції *поведінки несвідомому*, Юнг виділив поряд з його *індивідуальною (особистісною)* формою *колективну*, яка ніколи не може бути змістом свідомості. Колективне несвідоме утворює автономний психологічний фонд, в якому відображений досвід попередніх поколінь, що передається через спадковість (через структуру мозку). До цього фонду входять такі первинні утворення – архетипи (загальнолюдські первообрази), що стали основою символіки *творчості*, різних ритуалів, *сновидінь і комплексів*. В якості методу *аналізу прихованих мотивів* Юнг запропонував тест на асоціацію слів: неадекватна реакція (або затримана реакція) на слово-подразник вказує на наявність комплексу. Метою психічного розвитку людини аналітична психологія вважає індивідуалізацію – особливу інтеграцію змістів колективного несвідомого, завдяки якій особистість реалізує себе як унікальне неподільне ціле. Хоча аналітична психологія відкинула ряд постулатів фрейдизму (а саме, під лібідо вже мали на увазі не сексуальну, а будь-яку несвідому психічну енергію), проте методологічним орієнтаціям цього напрямку притаманні ті ж самі особливості, що й іншим напрямкам психоаналізу, оскільки заперечується соціально-історична сутність спонукальних сил людської поведінки і переважна роль свідомості в її регуляції. Запропонована Юнгом типологія *характерів*, відповідно якій існує дві головні категорії людей – екстраверти (спрямовані на зовнішній світ) і інтроверти (спрямовані на внутрішній світ), отримала незалежно від аналітичної психології розвиток в конкретних психологічних дослідженнях особистості.

1.2.3. Тема: Психолого-педагогічні методи дослідження.

План:

- 3.1.Класифікація загально-психологічних методів дослідження.
- 3.2.Організаційні методи:
- 3.3.Емпіричні методи: спостереження, експеримент, тести, опитувальні, біографічні.
- 3.4.Методи обробки даних: якісні, математичні і статистичні методи.
- 3.5.Інтерпретація отриманих результатів.

Мета заняття: *опанування емпіричними та психодіагностичними методами (спостереження, психологічна характеристика особистості студента, соціометрія, психолого-педагогічна характеристика).*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

- 1.Опанувати методи дослідження. Розрізняти методи відповідно до тих чи інших видів класифікаційних груп.
- 2.Розробити питання для проведенні бесіди за обраною проблемою.
- 3.Розробити анкету за обраною проблемою.

3.1.Класифікація загально-психологічних методів дослідження.

Методи психологічних досліджень за Ананьєвим Б.Г. діляться на чотири групи методів психології.

1 група - організаційні методи - група методів психології, які визначають загальний спосіб організації психологічного дослідження. До них відносять порівняльний, лонгitudний і комплексний методи. Порівняльний спосіб організації дослідження ґрунтується на зіставленні даних різних вікових вибірок. Лонгitudне дослідження припускає тривале вивчення явища, що цікавить. Комплексний метод передбачає міждисциплінарне вивчення предмета.

2 група - емпіричні методи - група методів психології, що дозволяють отримати первинні дані про досліджуваному явищі. Тому ці методи відомі ще як «методи збору первинної інформації». До емпіричним методам відносять спостереження і експеримент.

3 група - методи обробки даних - розуміють проведення кількісного (статистичного) та якісного аналізу первинних даних (диференціація матеріалу по групах, зіставлення, порівняння тощо).

4 група - інтерпретаційні методи - різні прийоми пояснення виявлених в результаті обробки даних закономірностей та їх зіставлення з раніше встановленими фактами. Виділяють генетичний спосіб інтерпретації (аналіз матеріалу в плані розвитку з виділення окремих фаз, стадій, критичних

моментів і т.д.) і структурний спосіб (встановлення структурної зв'язку між усіма характеристиками особистості).

3.2. Організаційні методи

1. За допомогою **організаційних методів** будується цикл дослідження і регулюється взаємодія методів. До них відносяться: *порівняльний, лонгітюдний і комплексний методи*. Ці методи діють протягом усього дослідження, і їхня ефективність визначається за кінцевими результатами (теоретичні або практичні рекомендації з діагностики, керування й ін.).

- **Порівняльний метод** – (метод “поперечного зрізу”) полягає в зіставленні різних груп людей за віком, освіті, діяльності і спілкуванню (студенти і робочі).
- **Лонгітюдний метод** – (метод “подовжнього зрізу”) полягає в багатократних обстеженнях одних і тих же осіб впродовж тривалого часу (студенти впродовж п'яти років навчання).
- **Комплексний метод** – спосіб вивчення, при якому в дослідженні беруть участь представники різних наук, що дозволяє встановлювати зв'язки і залежності між явищами різного роду.

3.3. Емпіричні методи: спостереження, експеримент, тести, опитувальні, біографічні.

До емпіричних методів дослідження відносяться:

- **Спостереження** – навмисне сприйняття зовнішніх проявів психіки, що фіксується. Самоспостереження – спостереження людини за власними психічними явищами.
- **Експеримент** – цілеспрямована зміна деяких чинників і реєстрація змін в змозі і поведінці що вивчається, відрізняється від спостереження втручанням дослідника.
- **Тест** – система завдань, що дозволяють зміряти рівень розвитку певної якості (властивості) особи. Підрозділяються на тести досягнень, тести інтелекту, тести креативності.
- **Анкета** – представляє опитний лист для отримання відповідей на заздалегідь складену систему питань, служить для отримання первинної соціально-психологічної інформації.
- **Соціометрія** – метод психологічного дослідження міжособових відносин в групі з метою визначення структури взаємин і психологічної сумісності.

• **Інтерв'ю** – метод, що полягає в зборі інформації, отриманої у вигляді відповідей на поставлених, як правило, заздалегідь сформульованих, питань.

• **Бесіда** – передбачає пряме або непряме отримання психологічної інформації шляхом мовного спілкування.

Спостереження – це сплановане, систематичне та цілеспрямоване сприйняття психічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін в певних умовах. Спостереження включає елементи теоретичного мислення (ідея, система методичних прийомів, усвідомлення, контроль результатів) та кількісні методи аналізу. В процесі самостійної підготовки студент має виконати наступні завдання:

- сформулювати та обґрунтувати мету спостереження;
- визначити об'єкт та одиницю спостереження;
- визначити ситуацію спостереження;
- розробити загальний план спостереження;
- обрати засоби фіксації спостереження;
- підготувати документи, які фіксують результати спостереження (картку, протокол).

На відміну від спостереження, **експеримент** передбачає активний вплив дослідника на досліджувані психічні явища через окремі керовані і контрольовані дослідником чинники. Важливою перевагою методу експерименту є можливість повтору з метою накопичення кількісних даних про типовість явища, що досліджується.

Розрізняють **лабораторний і природний експерименти**. Перший проводять у спеціально створених умовах, де апаратура дозволяє досліджувати взаємодію сенсорних, моторних, інтелектуальних, характерологічних компонентів і таким чином вивчати діяльність людини в цілому. У природному експерименті поєднуються активність методу експерименту і природність методу спостереження: дослідник створює умови, що викликають бажане явище, а зміст звичних для людини умов лишається без змін. Експеримент констатуючого характеру вивчає рівень розвитку окремих якостей особистості або готовності до професійної діяльності в цілому. Формуючий експеримент спрямований на вивчення й розвиток професійних якостей в умовах цілеспрямованих виховних впливів.

Метод опитування базується на пропонуванні учаснику дослідження серії запитань, відповідаючи на які він надає досліднику деяку інформацію про себе. Опитування проводиться як в усній (бесіда), так і письмовій формі (анкета). Розрізняють два види запитань: закриті і відкриті. У першому випадку

опитуваний вибирає відповідь на запитання з кількох запропонованих, у другому він сам формулює відповідь у довільній формі.

Біографічний метод - це метод вивчення індивідуального шляху та життєвого досвіду на різних стадіях. Найчастіше джерелом біографічних даних стають особисті документи (мемуари, записки, щоденники тощо) або матеріали інтерв'ю і бесід. Лише в дуже рідких випадках дослідник має справу з життєписом, включає в себе всі події «від першого крику до останнього подиху». Зазвичай основна увага приділяється конкретним аспектам чи стадіям життя - кар'єрі, міжособистісних відносин тощо. Деякі автори навіть пропонують натомість широко вживаних термінів «біографічний метод» або «історія життя» використовувати термін «історія окремого випадку».

Складання психологічної характеристики особистості передбачає:

- самоаналіз психологічних особливостей власного «Я»;
- аналіз результатів навчальної та творчої діяльності у вищому навчальному закладі;
- аналіз проявів темпераменту та характеру, здібностей, а також особливостей інтелектуально-пізнавальної та емоційно-вольової сфер на основі самоспостереження і самоаналізу своєї поведінки та вчинків.

Складання психологічної характеристики на основі концепції динамічної функціональної структури особистості – **карта особистості** (К. Платонова). Карта особистості є своєрідним планом написання розгорнутої психологічної характеристики. При написанні психологічної характеристики особистості студент спирається на результати самостійної роботи. Психологічна характеристика особистості студента має бути логічною, послідовною, поєднуючи як описовий так і фактичний матеріал. Характеристика пишеться у вільній формі і завершується висновками, рекомендаціями та прогнозами щодо послідуєчого власного розвитку особистості.

Тест, це коротке стандартне завдання, метод випробування, що застосовується в різних галузях науки для одержання кількісної характеристики певних явищ. **Тести**. Широко застосовують в сучасній психології метод тестів (англ. test – проба, випробування). Тест – це особливий вид експериментального дослідження, що являє собою спеціальне завдання або систему завдань. Піддослідний виконує завдання, час виконання якого зазвичай враховують. Тести застосовують не лише для отримання яких-небудь нових психологічних даних і закономірностей, але частіше для оцінки рівня розвитку якої-небудь психологічної якості у даної людини в порівнянні з середнім рівнем (встановленою нормою або стандартом). Тести застосовують при дослідженні здібностей, рівня розумового розвитку, навичок, рівня засвоєння знань, а також при вивченні індивідуальних особливостей протікання психічних процесів.

Тестове дослідження відрізняється порівняною простотою процедури, воно короткотермінове, проводиться без складних технічних пристроїв, потребує найбільш простого обладнання (часто це просто бланк з текстами задач). Результат розв'язання тесту припускає кількісний вираз і тим самим відкриває можливість математичної обробки.

На відміну від інших методів, тестування спрямоване не на дослідження психічних явищ для отримання тих чи інших нових даних, а на вимірювання вже відомих психологічних особливостей випробуваних за допомогою стандартизованих завдань (тестів). Найбільш відомими в психології є три види тестів: **тести досягнень; тести здібностей; проєктивні тести.**

Соціометрія – метод вивчення особливостей міжособистісних взаємовідносин в малих групах. Цей метод дозволяє визначити внутрішню структуру групи, структуру взаємних симпатій і антипатій, отримати повну картину міжособистісних зв'язків всередині групи. Основним вимірювальним прийомом є питання. Відповідаючи на них кожен член групи проявляє своє ставлення до інших. Питання побудовано за принципом емоційного вибору партнера спілкування або спільної діяльності. Соціометрична техніка, розроблена Дж. Морено, застосовується для діагностики міжособистісних і міжгрупових відносин з метою їхньої зміни, поліпшення й удосконалювання. За допомогою соціометрії можна вивчати типологію соціального поведіння людей в умовах групової діяльності, судити про соціально-психологічну сумісність членів конкретних груп.

Соціометрична процедура може мати на меті:

- вимір ступеня згуртованості-роз'єднаності в групі;
- виявлення «соціометричних позицій», тобто співвідносного авторитету членів групи по ознаках симпатії-антипатії, де на крайніх полюсах виявляються «лідер» групи і «відкинутий»;
- виявлення внутрішньогрупових підсистем, згуртованих утворень, на чолі яких можуть бути свої неформальні лідери.

Використання соціометрії дозволяє проводити вимір авторитету формального і неформального лідерів для перегрупування людей у командах так, щоб знизити напруженість у колективі, що виникає через взаємну ворожість деяких членів групи.

1.2.4. Тема: Основи психологічної теорії особистості. Психологічна структура особистості.

План:

- 4.1. Визначення поняття “особистість”. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “індивідуальність” та “особистість”.
- 4.2. Основні етапи та наукові підходи дослідження особистості.
- 4.3. Філософсько-літературний період У ст.. до н.е. – поч.. ХІХ ст. (Сократ, Аристотель, Спіноза, Локк, Юм);
- 4.4. Клінічний період – поч. ХІХ ст. – ХХ ст..(Фрейд, Адлер, Юнг та ін.)
- 4.5. Експериментальний період – поч. ХХ ст. – теперішній час (Лазурський, Айзенк, Кеттел, Олпорт та ін.)
- 4.6. Гуманістична теорія особистості А. Маслоу., К.Роджерса, Г. Олпорта.

Література:

Базова: [1, 2,3, 5,6]

Допоміжна: [8,9,10,14,16,27,28]

Інформаційні ресурси: [5,6,7,8]

Мета: усвідомлення студентами біосоціальної природи особистості; засвоєння основних понять «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість» та їх співвідношення; розуміння різних наукових підходів дослідження особистості та психологічної структури особистості.

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Засвоїти основні психологічні поняття: *індивід, індивідуальність, особистість, інтерес, потреба, установка.*
2. Розкрити рушійні сили розвитку особистості.
3. Розробити блок-схему структури особистості. Розкрити та обґрунтувати основні структурні компоненти.
4. Зробити факторний аналіз розвитку особистості.

Практичні завдання можуть бути запропоновані для виконання та розгляду як на семінарському занятті, так і в процесі підготовки до нього.

4.1. Визначення поняття “особистість”. Співвідношення понять “людина”, “індивід”, “індивідуальність” та “особистість”.

При підготовці до семінарського заняття студент повинен усвідомити, що людина є природною, біологічною і водночас соціальною істотою. Вона народжується з певною тілесною організацією спадкових та вроджених особливостей. Спадкова природа людини створює біологічні передумови для розвитку саме людського організму з його нервовою, ендокринною та імунною системами. Кожен людський індивід народжується з фізичною організацією, органічними потребами, особливостями будови мозку та органів чуття,

наявністю певної суми закріплених у ньому нервових зв'язків, що виявляються у простих та складних рефлекторних актах.

До вроджених передумов розвитку особистості відносяться незвичайна пластичність головного мозку, здібність утворювати незчисленну кількість нових, тимчасових нервових зв'язків, виробляти під впливом вимог життя нові способи діяння, здатність ходити, оволодівати мовою тощо.

Слід чітко засвоїти, що людська природа несе в собі невичерпні можливості високого розвитку особистості. Проте, ці можливості знаходять свою реалізацію тільки в людських, історично створених суспільних умовах життя.

Зміст, форми та механізми психічної діяльності людини формуються у процесі її індивідуального життя, під впливом суспільних умов і виховання. Спадковість та вродженість впливають на психічний розвиток особистості. Саме ж соціальне середовище, що сприяє реалізації природних можливостей особистості, не є чимось *сталим і незмінним*. Розвиток підрастаючого покоління, будучи природним, в той же час є суспільно обумовленим процесом.

При вивченні теми студенти мають надати визначення базовим поняттям, розкрити їх сутність та виявити основні ознаки та особливості.

Індивід – є найбільш широким поняттям, це окрема жива істота, представник біологічного виду, роду, класу. У це поняття включається як тваринний, так і людський індивід. *Людина* – сутність, що втілює найвищу ступінь розвитку життя. З'являючись на світ як індивід, людина стає особистістю, і цей процес має історичний характер. *Індивідуальність* – особистість, з її особливими властивостями та якостями, з їх неповторним поєднанням. Вона характеризується з боку своїх соціально значущих відмінностей у порівнянні з іншими людьми (своєрідність психіки та її неповторність) та виявляється в особливостях темпераменту, рисах характеру, специфіці інтересів, якостей перцептивних процесів, інтелекту, потреб і задатків індивіда. Передумовою формування людської індивідуальності є анатомо-фізіологічні задатки, що перетворюються у процесі виховання у суспільно обумовлені риси характеру, породжуючи широку варіативність індивідуальності. *Особистість* – це соціальна людина, яка свідомо включається у суспільні відносини та виступає активним діячем суспільного розвитку.

Термін «особистість» (*persona*) спочатку визначало маску, яку надягав актор в античному театрі. Далі воно стало позначати самого актора та його роль. Поняття «особистість» набуває іншого значення лише у системі суспільних відносин.

Найбільш характерною стороною особистості виступає її індивідуальність як неповторне поєднання психологічних якостей. Сюди варто віднести риси характеру, темперамент, особливості протікання психічних процесів, сукупність переважних почуттів та мотивів діяльності, сформовані здібності. Особистість живе, формується і діє у певному людському оточенні, яке є часткою суспільства.

Студент має засвоїти, що:

- психіка особистості детермінована способом її життя;
- свідомість і діяльність особистості виступають у єдності (свідомість створює внутрішній план діяльності, її програму);
- психіка особистості розвивається у діяльності.

Отже, особистість є продуктом розвитку та результатом діяльності. У діяльності проявляється особистість, яка одночасно її формує.

Рушійні сили психічного розвитку особистості полягають у протиріччі між змінними у діяльності, потребами людини та реальними можливостями їх задоволення. При цьому задоволення однієї потреби у процесі активної діяльності особистості, як правило, народжує нову, більш високу за рівнем потребу.

Основу особистості складає відносно сталий зв'язок та взаємодія всіх сторін особистості як цілісного утворення.

Існують різні підходи до визначення основних складових структури особистості. Сукупність сталих зв'язків між цими компонентами особистості забезпечує її цілісність і тотожність самої себе. Умовно можна поділити всі властивості та якості особистості на чотири підструктури:

- спрямованість (проявляється у потребах, інтересах, ідеалах, бажаннях та прагненнях; переконаннях, в життєвих цілях, перспективах, світогляді);
- досвід (знання, уміння, навички, звички, що набуваються у житті та у різних видах діяльності);
- особливості психічних процесів (відчуття та сприйняття, пам'ять, уява, мислення, увага, спостережливість тощо);
- індивідуально-психологічні особливості (проявляються у темпераменті, характері, здібностях).

Особливу увагу в процесі вивчення теми студент приділяє визначенню основних факторів розвитку особистості. Перш за все, під розвитком особистості слід розуміти взаємозв'язаний процес кількісних та якісних змін, які відбуваються на анатомо-фізіологічному дозріванні людини, у становленні її світогляду, моральних поглядів, переконань.

4.2. Психологічна структура особистості

Особистість – складне цілісне утворення. Дослідженню її структури присвячені праці багатьох психологів. Існують різні підходи до визначення основних складових структури особистості. Умовно можна поділити всі властивості та якості особистості на чотири підструктури:

- спрямованість (проявляється в потребах, інтересах, ідеалах, бажаннях і прагненнях, переконаннях, в життєвих цілях, перспективах, світогляді);
- досвід (знання, уміння, навички, звички, що набуваються в житті і в різних видах діяльності);
- особливості психічних процесів (відчуття та сприйняття, пам'яті, уяви, мислення, уваги, спостережливості тощо); індивідуально-психологічні особливості (проявляються в темпераменті, характері, здібностях).

Сукупність сталих зв'язків між цими компонентами особистості забезпечує її цілісність і тотожність самої себе.

4.2. Філософсько-літературний період (У ст.. до н.е. – поч.. ХІХ ст.)

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку ХІХ століття.

Теорія духовного світу людини сформувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Сенека, Плутарх, Фірдоусі, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Сшноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості.

4.3. Клінічний період – поч. ХІХст. – ХХ ст..(Фрейд, Адлер, Юнг та ін.)

У клінічний період, майже до першої чверті ХХ століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки.

Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані.

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах "рис особистості". Риси давали можливість описати і цілком нормальну і паталогічну особистість.

Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття "особистість" без термінів рис було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу "теорії особистості" лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише "нормальній" особистості. Проте, за цей відносно короткий період, розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед.

Психоаналіз З. Фрейда. Структура особистості за З.Фрейдом

Засновником теорії психоаналізу є австрійський вчений кінця 19 — початку 20 століття Зигмунд Фрейд. Вплив на теорію Фрейда мали нові на той час поняття енергії, введене Гельмгольцем, та теорія еволюції Дарвіна. Психоаналітична теорія зіграла важливу роль не тільки в формуванні сучасних концепцій особистості і терапевтичних методів, але й у становленні всієї культури 20 ст., запропонувавши людству новий світогляд. Психоаналіз опирається на клінічні спостереження та дослідження, а також на ідеї щодо структури психічного апарату, динаміки ментальних процесів, процеси придушення, опору, перенесення тощо. Особистість розглядається як машина, що приводиться в рух енергією лібідо — тілесною енергією, сексуальним бажанням, і поступово розвивається через культурну зовнішню заборону прямого виявлення лібідо, у переносі його на соціально схвалювані чи корисні для людини види діяльності. Теорія Фрейда пропонувала іншу картину, згідно з якою людина перебуває у стані неперервного конфлікту, джерела якого належать до сфери неусвідомлюваних сексуальних та агресивних спрямувань.

Психоаналіз називають психодинамічною теорією: він вважає поведінку людини детермінованою складною взаємодією (динамікою) конкурентних психічних сил.

Структура особистості за З.Фрейдом складається із трьох компонентів, або рівнів: **«Воно»**, **«Я»**, **«Над-Я»**. **«Воно»** - несвідома частина психіки людини, мкупчення інстинктивних потягів, або сексуальних, або агресивних, які спонукають до негайного задоволення незалежно від ставлень субекта до зовнішньої реальності. **«Я»** відповідає свідомості. Це, як правило самосвідомість людини, сприймання і оцінювання нею самою власної особистості і поведінки. **«Я»** орієнтується на реальність. **«Над-Я»** являє собою систему моральних почуттів і вимог до поведінки, вчинків і рішень **«Я»** субекта. **«Над-Я»** керується ідеальними уявленнями – прийняттями у суспільстві нормами моралі ці нностями.

Аналітична психологія К. Юнга

Аналітична психологія - напрямок глибинної психології, засновником якого є швейцарський психолог і культуролог Карл Юнг. Напрямок аналітичної психології ґрунтується на понятті колективного несвідомого, в якому знайшли відображення дані антропології, етнографії, історії культури і релігії, проаналізовані Юнгом в аспекті біологічної еволюції і культурно-історичного розвитку, і яке проявляється у психіці індивіда. Одиницею аналізу психіки Юнг запропонував поняття архетипу, як вроджений зразок поведінки, що відповідає різним пластам психіки людини: тварини, загальнолюдського, родового, сімейного та індивідуального. Енергетика архетипу обумовлена тим, що він є проявом лібідо. Крім поняття колективного несвідомого Юнг дав опис екстравертованої (спрямованої переважно на зовнішній світ) і інтровертованої (спрямованої на внутрішній, суб'єктивний світ) установок.

Індивідуальна психологія А. Адлера

Індивідуальна психологія - це напрям глибинної психології, заснований і розроблений А. Адлером після його розриву з фрейдизмом.

Назва «індивідуальна психологія» походить від лат. *individuum* (неділимий) і виражає ідею цілісності психічного життя особи, зокрема відсутність кордонів і антагонізмів між свідомістю і несвідомим. В індивідуальній психології стверджується, що через всі прояви будь-якої особи червоною ниткою проходить її життєва лінія, направлена на реалізацію життєвої мети (у пізніших роботах — сенсу життя). Метою і сенсом життя структурується єдиний властивий особі життєвий стиль.

Свою першу задачу індивідуальна психологія бачила в правильнішому освітленні проблеми душі і тіла. Адлеріанська психологія заснована на певних припущеннях і постулатах, які значно відрізняються від того, що було закладене відкриттями Фрейда. При цьому протягом всього свого життя Адлер визнавав за Фрейдом першість в розробці динамічної психології. Постійно згадувалося, що саме Фрейду він зобов'язаний поясненням того, що симптоми мають свій певний сенс і за досягнення розуміння важливої ролі сновидінь. Проте Фрейд робив акцент на ролі психосексуального розвитку і едипова комплексу, тоді як Адлер в центрі уваги ставив наслідки сприйняття дітьми своєї сімейної групи і їх боротьбу за значуще місце в ній.

4.4. Експериментальний період – поч. ХХст. – теперішній час (Айзенк, Кеттел, Олпорт та ін.)

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть ХХ століття, в дослідженні особистості пов'язаний з "кризою психології". Суть її

полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості.

Проведені дослідження цього періоду мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, і це підвищувало наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Це сприяло переходу від умоглядних викладок до експериментально вивірених і математично оброблених теоретичних моделей особистості

Експериментальні дослідження особистості Г.А.Айзенком, Р. Кеттелом і Г. Олпортом.

Г. Айзенк. розробив оригінальні методи і процедури математичного оброблення даних експерименту та спостережень, опитувань й аналізу документів, одержаних про особистість різними методами і з різноманітних джерел. Напрямок "теорія рис", в подальшому був розвинений Г. Олпортом і покладений в його основу нової теорії особистості - теорія самореалізації

Р. Кеттел у рамках цієї теорії розробив процедуру експериментального вивчення особистості методом факторного аналізу. Він закладав основи тестології особистості, виділив і описав ряд реальних факторів (рис) особистості. Йому належить один з перших тестів особистості "16-факторний тест Кеттела". У цей період виникло ряд нових і цікавих концепцій особистості: концепція самоактуалізації А. Маслоу, теорія "Я" К. Роджерса, біосоціальна теорія Г. Мерфі

4.5. Гуманістична теорія особистості А. Маслоу., К.Роджерса, Г. Олпорта

Одним із фундаторів гуманістичної психології вважається американський дослідник К. Роджерс (1902- 1990). Центральною ланкою особистості, за К. Роджерсом, є самооцінка, уявлення людини про себе, "Я-концепція", що породжується у взаємодії з іншими людьми. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою людини оточуючими, і тоді виникає дилема - чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. Завдяки К. Роджерсу явища самосвідомості та самооцінки, їхні функції в поведінці й розвитку суб'єкта стали важливим предметом подальших психологічних досліджень. вміння під тиском досвіду переоцінювати систему цінностей, що виникла раніше, - все це визначається К. Роджерсом як важлива умова психічної цілісності особистості та її психічного здоров'я в різних життєвих ситуаціях

Інший представник гуманістичної психології США - Г. Олпорт (1887-1967) - вважав особистість відкритою системою: розвиток особистості завжди

здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Особистість, за його визначенням, - це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна увесь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні, тобто постійно "розривати" гомеостаз. Як важливий механізм розвитку особистості Г. Олпорт визнає "рису", під якою він розуміє "рису-мотив", "рису-інтерес", тобто мотиви поведінки, що діють у даний момент. Кожна людина народжується з певним набором "рис-мотивів", які потім трансформуються, підлягають зміні. Існують два класи рис - основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку людини, а інструментальні формують її. Основні риси переплітаються з інструментальними, що сприяє формуванню особистості.

Американський психолог, один з основоположників гуманістичної теорії А Маслоу (1907-1970) головною характеристикою особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовираження, розкриття потенцій до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба приносити людям добро.

Він стверджував, що людині, як і тварині, не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як уважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладений інстинкт збереження своєї популяції, що змушує їх допомагати одне одному. Потреба в самоактуалізації своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою - видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей. Поступ суспільства відбувається не революційним шляхом, не соціальними перетвореннями, а задоволенням гуманістичних потреб.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати в певних умовах. Однак ці потреби в самоактуалізації задовольняються лише за умов задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб. Ієрархію потреб, згідно з Маслоу, складають: фізіологічні потреби; потреби в безпеці; потреби в любові й прихильності; потреби у визнанні та оцінці; потреби в самоактуалізації - реалізації здібностей і талантів.

Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, котрі являють собою особистості. Маслоу називає такі їхні особливості, як невимушеність у поведінці, ділову спрямованість, вибірковість, глибину та демократичність у стосунках, незалежність, творчі прояви та ін.

Тема 1.2.5. Психічні пізнавальні процеси. Увага, відчуття та сприйняття.

План:

- 5.1. Пізнавальні процеси психіки особистості.
- 5.2. Поняття про відчуття та сприймання. Види та класифікація відчуттів.
- 5.3. Основні властивості відчуттів: якість, інтенсивність, тривалість, адаптивність, поріг чуттєвості.
- 5.4. Індивідуальні типи сприймання. Властивості (предметність, апперцепція, цілісність, узагальненість, константність) та закономірності сприймання
- 5.5. Увага, її види та властивості.
- 5.6. Пізнавальні психічні процеси в діяльності студентів.

Література:

Базова: [1, 2, 3,6]

Допоміжна: [8,11,15,]

Інформаційні ресурси: [5,6,7]

Мета: *засвоєння основ психічних пізнавальних процесів, видів та класифікацій відчуттів; розуміння сутності сприйняття та його властивостей; особливостей сприйняття простору та часу.*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Опрацювання основних літературних джерел, засвоєння основних ключових понять теми: *відчуття, сприйняття, увага,*
2. Для закріплення знань студенти можуть розробити схеми структури, видів та класифікації відчуттів та сприймання.
3. Надати характеристику сприйняття часу і простору.
4. Визначити основні способи уваги у навчальній діяльності.

5.1. Пізнавальні процеси психіки особистості.

При вивченні даної теми слід не тільки засвоїти поняття (*увага, відчуття та сприймання,* зрозуміти їх особливості, але й треба усвідомити у чому полягають їх відмінності та взаємозв'язок.

Психічні пізнавальні процеси (*увага, відчуття та сприймання, пам'ять, мислення, уява, мовлення*) входять як складова частина у будь-яку людську діяльність і забезпечують ту чи іншу її ефективність. Пізнавальні процеси дозволяють людині заздалегідь визначати цілі, плани, зміст та результати діяльності, яку вона повинна виконати, передбачати її хід та наслідки, керувати нею. *Пізнавальна (когнітивна сфера)* допомагає людині у побудові моделі світу. В реальному пізнанні всі когнітивні процеси злиті, взаємообумовлені, діють як частини механізму, що забезпечує адаптацію людини до змін у навколишньому середовищі.

Пізнавальна діяльність починається з *чуттєвого відображення світу у відчуттях та сприйманнях*.

5.2. Поняття про відчуття та сприймання. Види та класифікація відчуттів.

Відчуття – це відображення окремих властивостей предметів і явищ при безпосередній дії *подразників на органи чуття*.

Відчуття відбивають *окремі властивості предметів*. У відчуттях людини відкриваються кольори та звучання, пахощі і смак, вага, тепло чи холод речей, що їх оточують. Крім того відчуття надають інформацію про зміни у власному тілі (його положенні, русі всього тіла й окремих його частин), сигналізують про порушення у функціонуванні внутрішніх органів тощо.

Класифікація та види відчуттів

Засада класифікації	Види відчуттів
За місцем знаходження подразників	<p>1. <i>Екстероцептивні</i> (подразник знаходиться зовні) – відображають властивості предметів та явищ навколишнього середовища. Поділяються на контактні (передають відчуття при безпосередньому контакті з подразником – дотикові, температурні, смакові) та дистантні (передають подразнення від віддаленого об'єкту – зорові, слухові, нюхові).</p> <p>2. <i>Інтероцептивні</i> (подразник усередині тіла) – відображають стан внутрішніх органів та тканин.</p> <p>3. <i>Проприоцептивні</i> (подразник – у м'язах та/або суглобах) – передають інформацію про рух та положення тіла.</p>
За органами чуття.	<p><i>Зорові. Слухові. Нюхові. Смакові. Статичні</i> (інформація про пози). <i>Дотикові</i> (<i>тактильні, больові</i>). <i>Кінестетичні</i> (інформація про положення тіла у просторі). <i>Органічні</i> (інформація про самопочуття).</p>

5.3. Основні властивості відчуттів: якість, інтенсивність, тривалість, адаптивність, поріг чуттєвості

Загальні *властивості та закономірності* відчуттів.

1. *Якість* – особливість певного виду відчуттів, яка відрізняє їх від інших видів (зорові, слухові дотикові та інші). Залежить не тільки від природи подразника,

але й від нервово-психічного стану, наявної установки, схильності до навіювання тощо.

2. *Тривалість* – часова характеристика відчуттів. Вони виникають через певний час після початку дії подразника, а зникають через певний час після його закінчення. Приклад. Больові відчуття виникають через 370 мілісекунд після подразнення. Післядія відчуттів називається *інерцією*. Приклад. В зоровому аналізаторі окремі кінокадри за певною швидкістю проекції сприймаються як безперервне зображення.

3 *Просторова локалізація* – надає інформацію щодо місцеположення подразника у зовнішньому середовищі (тактильні відчуття) або в організмі людини (больові відчуття). Приклад: локалізація тактильних відчуттів є більш точною, ніж больових.

4. *Інтенсивність* – характеристика сили (енергії) подразника, а також функціонального стану відповідного органу чуття. Сукупності аферентних та еферентних нервових структур, що беруть участь у сприйнятті, переробці та реагуванні на подразники називається *аналізатором*. *Аферентні* передають збудження від *рецепторів* (органічні «датчики», що знаходяться на поверхні тіла або усередині, сприймають фізичні, хімічні, механічні та інші подразнення та перетворюють їх у нервові електричні імпульси) до ЦНС (мозку). *Еферентні* – передають сигнали від ЦНС до периферії тіла.

Студенти мають засвоїти, що для виникнення відчуття необхідна певна енергія подразника. Мінімальна сила подразника, що викликає ледь помітне відчуття, називається *нижчим абсолютним порогом* чутливості певного аналізатора.

Верхній абсолютний поріг чутливості – максимальна сила подразника, що викликає відповідне відчуття.

5.4.Індивідуальні типи сприймання. Властивості (предметність, апперцепція, цілісність, узагальненість, константність) та закономірності сприймання

Поняття про сприймання. Сприймання – це психічний процес відображення людиною предметів та явищ у цілому при безпосередньому їхньому впливі на органи чуття і з урахуванням попереднього досвіду. Сприймання, ґрунтуючись на відчуттях, що інформують лише про окремі характеристики об'єктів (колір, звучання, запах) , не вичерпується ними, а відображує предмет як ціле. При цьому, ціле не дорівнює сумі складових, а являє собою якісно нове утворення. Приклад. Музика не є простою сумою різних звуків і не присутня в кожному з них. Завдяки своїм властивостям

сприймання з потоку відчуттів, що йдуть із зовні, виділяє ті чи інші предмети, відокремлює їх із середовища, розкриває їхні значення й функції.

До *властивостей* сприймання належать: *предметність, цілісність та структурність, константність, усвідомленість(категоріальність)*.

Особливу увагу при вивченні теми слід звернути на те, що залежність сприйняття людини від життєвого досвіду, особливостей особистості, поставленої мети та установки називається *анперцепцією*. Це вияв суб'єктивності образу. Приклад. Професійне сприймання: педагог-хореограф, який має великий стаж роботи, може бачити в інших людях насамперед наявність або відсутність хореографічних здібностей.

Велику роль у сприйманні відіграють *установки* (готовність певним чином сприймати предмет або діяти по відношенню до нього).

5.5. Увага, її види та властивості.

Увага – це спрямованість й зосередженість свідомості на об'єктах, що забезпечує їхнє виразне відображення. Усі види уваги тісно пов'язані між собою і взаємодіють.

На відміну від інших пізнавальних процесів увага не має власного предмета пізнання. Але це необхідна умова успішності пізнавальної і будь-якої іншої діяльності. Увага має селективний характер. На органи чуття людини постійно впливає безліч подразників. Увага дозволяє провести відбір інформації, що має життєво важливе значення для людини, відповідає її потребам та інтересам, забезпечити здійснення необхідних програм діяльності, постійний контроль за їхнім перебігом. *Види уваги: мимовільна увага, довільна увага.*

5.6. Пізнавальні психічні процеси в діяльності студентів

Психічні пізнавальні процеси (відчуття, сприйняття, пам'ять, уява, мислення і мова) відіграють важливу роль в діяльності, навчанні і вихованні студентів. Засвоєння знань, вироблення переконань, практичні дії лягають в основу психічних процесів, особливо мислення. Ефективність діяльності спеціаліста визначається не тільки властивостями його особистості, але і рівнем функціонування психічних процесів. Тому формування особистості спеціаліста передбачає активізацію і удосконалення психічних пізнавальних процесів у відповідності з вимогами спеціальності і професійної діяльності в цілому. Починаючи з першого курсу студенти проявляють достатній рівень слухати і спостерігати предмети і явища, що демонструються, уміння слідкувати за логічно розвиваючою думкою лектора. Основи відтворюючої і творчої уяви закладаються ще в загальноосвітній школі. У молоді студентського віку гарно розвинена словесно-логічна пам'ять. Студент схильний до роздумів,

розмірковувати, до пошуків вирішень наукових проблем як в процесі слухання лекцій, так і в процесі виконання самостійної роботи.

Результати навчальної діяльності студентів залежать від пам'яті, таких її процесів, як запам'ятовування, збереження і відтворення. Запам'ятовування навчального матеріалу залежить від установок і прийомів діяльності студентів.

1.2.6. Тема: Психологія пам'яті. Психологія мислення. Уява і творчість.

План:

- 6.1. Психологія пам'яті. Індивідуальні особливості пам'яті.
- 6.2. Пам'ять та її продуктивність.
- 6.3. Мислення як психічний пізнавальний процес. Основні форми та види мислення.
- 6.4. Поняття про уяву. Прийоми створення образів уяви.

Література:

Базова: [1, 2, 3, 6]

Допоміжна: [10,11,12,15,]

Інформаційні ресурси: [5,6,7]

Мета заняття: *ознайомитися з різними видами пам'яті, навчитися визначати рухову, образну, логічну пам'ять, усвідомити роль пам'яті у житті людини та можливість її розвитку; розкрити особливості психічного процесу мислення, його видів та операцій.*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Самостійне опрацювання літератури. Засвоєння основних психологічних понять.
2. Розробити блоу-схему класифікацій та видів пам'яті.
3. Визначити які основні форми та операції мислення
4. Обґрунтуйте процес мислення як діяльність і процес.

6.1. Психологія пам'яті. Індивідуальні особливості пам'яті

Розвиток людини як особистості, ускладнення її поведінки і поступове збагачення її діяльності відбувається за рахунок нагромадження індивідуального досвіду. Його формування було б неможливим, якби відчуття, сприймання, думки, переживання, які виникають в корі головного мозку, безслідно зникали. Ніяка актуальна дія немислима поза **процесами пам'яті**, бо протікання будь-якого психічного акту передбачає утримання його елементів для скріплення з наступним. Без цього неможливий розвиток людини.

У психології пам'яттю позначають комплекс пізнавальних здібностей і вищих психічних функцій по накопиченню, збереженню та відтворенню знань і навичок. Пам'ять в різних формах і видах притаманна всім вищим істотам.

Будучи найважливішою характеристикою всіх психічних процесів, пам'ять забезпечує єдність і цілісність особистості людини. *Пам'яттю називають процеси запам'ятання, збереження, відтворення і забування різноманітного досвіду.* За ім'ям грецької богині пам'яті Мнемозіни їх ще називають мнемічними процесами. **Відтворення – мнемічний процес, який забезпечує відновлення матеріалу,** що зберігається в пам'яті. В його основі лежить актуалізація раніше закріпленого матеріалу шляхом переведення його з довгочасної пам'яті в короткочасну. При цьому відбувається деяка його реконструкція, яка залежить від обсягу матеріалу, часу його збереження і міцності запам'ятання. Відтворення може відбуватися з різним ступенем труднощі, а тому виділяють його окремі види: впізнавання, власне відтворення і пригадування.

Завдяки пам'яті людина у вигляді знань може присвоювати надбання попередніх поколінь. Пам'ятаючи минуле, вона краще розуміє теперішнє і може прогнозувати майбутнє. Людина без пам'яті перестає бути особистістю, не орієнтується в часі і просторі.

Основою процесів пам'яті є здатність кори головного мозку утворювати тимчасові нервові зв'язки, зберігати, закріплювати і відновлювати сліди минулих вражень. Для розуміння причинного обумовлення процесів пам'яті важливе значення має поняття підкріплення, під яким найчастіше розуміють досягнення безпосередньої мети дії індивіда.

Існують різні теорії пам'яті, серед яких найбільш поширеними є *асоціативна, гештальтпсихологічна, біхевіористична, когнітивна і діяльнісна.*

Студенти мають засвоїти основні структурні компоненти процесу пам'яті, до якого відносять *запам'ятовування, збереження, відтворення і забування.* Запам'ятовування – це процес пам'яті, в результаті якого відбувається закріплення нового матеріалу шляхом пов'язування його з раніше набутиим. Воно є закономірним продуктом діяльності суб'єкта з об'єктом і має вибірковий характер. Характеристики запам'ятовування матеріалу визначаються мотивами, цілями і способами діяльності особистості.

Пам'ять людини є надзвичайно складною і багатогранною, а тому залежно від вибраної ознаки її можна класифікувати по різному. Якщо за ознаку класифікації вибрати зміст матеріалу, який запам'ятовують, то виділяють образну, рухову, емоційну і словесно-логічну пам'ять.

Види пам'яті класифікують за різними ознаками: методом запам'ятовування, характером переважної психічної активності, тривалістю збереження інформації тощо.

За методом запам'ятовування: *мимовільна пам'ять*, *довільна пам'ять*.

За характером переважної психічної активності

Рухова, емоційна, образна — пам'ять на уявлення (зорова, слухова, нюхова, смакова, сенсорна), *словесно-логічна*.

За тривалістю збереження інформації

- *сенсорна пам'ять* триває 0,2–0,5 секунди;
- *короткочасна пам'ять* забезпечує запам'ятовування одноразової інформації на короткий проміжок часу — від кількох секунд до хвилини.
- *довготривала пам'ять* — збереження інформації протягом тривалого часу. Довготривала пам'ять забезпечує людині тривале збереження знань, умінь і навичок, що потрібні в житті.
- *оперативна* (короткочасна, безпосередня, робоча) пам'ять — проявляється під час виконання певної діяльності і необхідна для її виконання в кожний заданий проміжок часу.

Похідні види пам'яті

- *Генетична пам'ять* — спадкова пам'ять, у ході якої зафіксована програма ембріонального та індивідуального розвитку індивіда;
- *Біологічна пам'ять* — властива всім живим істотам починаючи з одноклітинних, відображає індивідуальний розвиток після народження, адаптація до зовнішнього середовища (черепашка — море; людина — дихання, ковтання, зір);
- *Психологічна пам'ять* — загально психічний процес відображення досвіду людини шляхом засвоєння та подальшого відтворення будь-якої інформації.

6.2. Пам'ять та її продуктивність

Фактори, що впливають на продуктивність пам'яті, можна розділити на дві групи: об'єктивні і суб'єктивні. Перша група стосується в першу чергу особливостей самого запам'ятовується і включає наступні моменти: кількість інформації; наочність; ступінь структурованості; осмисленість; ступінь новизни матеріалу. Друга група факторів пов'язана з особливостями людини, що запам'ятовує цю інформацію (функціональний стан, мотивація, активність, провідний тип пам'яті, установки).

На міцність запам'ятовування найбільше впливають два фактори: активність особистості, що проявляється в наявності усвідомленої мети;

мотивації процесу запам'ятовування; включенні запам'ятовування в діяльність; наявності емоцій, пов'язаних з запам'ятовується матеріалом; осмисленість, що виражається у структуруванні матеріалу; освіті логічних зв'язків між його частинами; багаторазовому повторенні матеріалу; самоконтролі процесу запам'ятовування.

Пам'ять у людей залежить від таких індивідуальних властивостей, як швидкість запам'ятовування, тривалість зберігання інформації, обсяг і точність запам'ятовування. Якісні і кількісні відмінності пам'яті обумовлені наступними особливостями:

- індивідуальні відмінності пам'яті пов'язані з домінуванням тих чи інших сенсорних систем при сприйнятті інформації - зорової, слуховий, рухової й їх різних поєднань (зорово-рухова, зорово-слухова і рухово-слухова пам'ять).
- максимального розвитку в людини зазвичай досягають ті види пам'яті, які найчастіше використовуються. Великий відбиток на це накладає професійна діяльність.
- процеси пам'яті тісно пов'язані з особливостями особистості людини, її емоційним настроєм, інтересами і потребами, фізичним станом.

6.3. Мислення як психічний пізнавальний процес. Основні форми та види мислення.

Вивчаючи цю тему, студенти мають усвідомити, що пізнавальна діяльність починається з відчуттів та сприймань, а потім може перейти в мислення. **Мислення** — це психічний процес відображення об'єктивної реальності, який є вищим ступенем людською пізнання. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні за участю аналізаторів, людина одержує різнобічну інформацію про зовнішні властивості та ознаки предметів, які фіксуються в її свідомості у формі звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших уявлень. Вичерпні знання про об'єкти дійсності, їх внутрішню, безпосередньо не дану у відчуттях і сприйманнях сутність людина одержує за допомогою мислення – вищої абстрактної форми пізнання об'єктивної реальності. Мислення – це передусім психічний процес самостійного пошуку й відкриття суттєво нового, тобто процес опосередкування та узагальнення відображення дійсності під час її аналізу й синтезу, що виникає на основі практичної діяльності й досвіду. Виділять наступні види мислення: *наочно-дійове; теоретичне; наочно-образне; практичне; словесно-логічне, творче.*

Студент особливу увагу має приділити основним формам мислення: *поняття, судження, міркування, умовиводи.*

Поняття - форма мислення, за допомогою якої пізнається сутність предметів та явищ дійсності в істотних зв'язках і відносинах, узагальнюються істотні ознаки.

Судження - це форма мисленого відображення об'єктивної дійсності, яка полягає в тому, що ми стверджуємо наявність або відсутність ознак, властивостей або відносин у певних об'єктах.

Міркування — це низка взаємопов'язаних суджень, спрямованих на те, щоб з'ясувати істинність якоїсь думки, довести або заперечити її

Умовиводи — форма мислення, в якій з одного або кількох суджень утворюється нове. В умовиводах, через вже наявні у особи знання будуються нові. Індуктивний умовивід — це судження, в якому на основі конкретного, робиться узагальнення. Дедуктивний умовивід — це судження, в якому на основі загального, здобуваються знання про щось часткове, конкретне.

Процес мислення починається з проблемної ситуації, для виходу з якої індивід повинен знайти і застосувати нові для себе знання чи дії. Вона включає в себе невідоме (шукане), індивідуальну потребу індивіда, його здібності та досвід. Найчастіше індивід вдається до мислення тоді, коли проблемна ситуація перетворюється на задачу – мету, яка дається в певних умовах і якої можна досягти за рахунок останніх.

Цей процес здійснюється шляхом мислительних дій та операцій:

- аналіз – розчленування об'єкта мислення як цілого на частини за допомогою зовнішніх або внутрішніх дій чи операцій;
- синтез - практичне або теоретичне об'єднання виділених у процесі аналізу частин у нове ціле. В процесі розв'язання задачі аналіз закономірно переходить у синтез, а синтез спонукає пошук характерних ознак нового цілого, тобто кожен новий результат аналізу змінює об'єкт мислення, зумовлює необхідність синтезу;
- абстрагування - виділення одних властивостей об'єкта мислення серед інших,
- узагальнення - об'єднання важливих властивостей об'єкта мислення, отриманих у результаті аналізу, синтезу, абстрагування;
- порівняння мислительна операція, що дає змогу встановити подібні і відмітні ознаки аналізованих об'єктів.

Отже, процес мислення має аналітико-синтетичний характер і здійснюється шляхом мислительних дій і операцій, що відтворюють невідому ланку задач. Це глибоко індивідуальне явище, тому люди з різною здатністю до узагальнення по-різному оцінюють ту саму проблемну ситуацію.

6.4. Поняття про уяву. Прийоми створення образів уяви.

Уява – це психічний процес створення людиною нових образів на основі її попереднього досвіду. Уява належить до вищих пізнавальних процесів. Вона є необхідною стороною будь-якої людської діяльності. Уява породжується потребами, що виникають у житті людини, і насамперед потребою змінити ті чи інші предмети навколишнього світу. Людина не може розпочинати роботу, не уявивши собі готовий результат своєї праці. Уява виникла і розвинулась в процесі праці людини. Уява стимулюється життєвими потребами і мотивами і здійснюється за допомогою особливих психічних дій, званих прийомами створення образів. До них відносяться: *аглотинація, аналогія, акцентування, типізація, додача і переміщення.*

Основними функціями уяви є: представлення дійсності в образах; регулювання емоційних станів; регуляція пізнавальних процесів і станів людини, зокрема сприйняття, уваги, пам'яті, мови; формування внутрішнього плану дій; планування і програмування діяльності.

1.2.7. Тема: Емоційно – вольова сфера особистості.

План:

7.1. Роль і місце емоцій та почуттів в житті людини.

7.2. Загальна характеристика конфліктних емоційних станів: афекти, стреси, фрустрація.

7.3. Виникнення та протікання депресивного стану людини.

7.4. Страху і фобії. Соціальні страхи. Страху публічного виступу.

Література:

Базова: [1, 2, 3, 6]

Допоміжна: [3,4,8,11,15,]

Інформаційні ресурси: [7,8]

Мета: *оволодіння знаннями з проблем емоційної сфери людини, засвоєння функцій, структури та класифікації емоцій та почуттів, формування умінь та навичок самостійної творчо-аналітичної роботи над темою.*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Засвоєння основних психологічних понять: *емоції, почуття, стрес, настрої, афект, депресія, фрустрація, пристрасті.*

2. Для закріплення знань студенти можуть розробити схеми структури, видів та класифікації емоцій та почуттів.

7.1. Роль і місце емоцій та почуттів в житті людини.

Виховання розвинутої творчої особистості передбачає не тільки збагачення її знаннями, розвиток інтелекту, але й формування високої культури почуттів.

Почуття невідривні від особистості, вони складають найглибшу, інтимну сутність її духовного світу. В той же час почуття знаходять зовнішній прояв в будь-яких вчинках людини: в спілкуванні з іншими людьми, у відношенні до праці, творчості та інше. Взагалі зміст емоцій та почуттів має велике значення для діяльності людей. Взаємовідношення між ними сильно впливають на їх працездатність: перевага позитивних почуттів збільшує активність, творчу енергію. Негативні відношення знижують продуктивність праці.

Виховання почуттів – процес складний та тривалий. Він вимагає проникнення в світ переживань інших людей, багатогранних емоційних відношень з ними. Починати його треба як можливо раніше – з дитинства. Чудово висловився В.А.Сухомлинський: ”Якщо добрі почуття не виховані в дитинстві, їх ніколи не виховати, тому що справжнє людське стверджується в душі одночасно з переживанням та відчуттям найтонших відтінків рідного слова.” В дитинстві людина має пройти емоційну школу – школу виховання добрих почуттів.

Навряд чи можна знайти в житті людини ті відтинки часу, які б були повністю позбавлені тих чи інших переживань. Зверніть увагу на зміну власних почуттів на протязі декількох годин. Ви вранці прямуєте до інституту – ранок сонячний, і Вас охоплює радісний, піднесений настрій. Приємно зустрітися з друзями. Кожної хвилини людина торкається приємних та неприємних відчуттів. Явища дійсності не просто діють на її рецептори та відзеркалюються в свідомості – вони мають для неї певну значущість і тому викликають позитивне або негативне відношення та відповідні емоції.

Емоції та почуття не тільки супроводжують, а й впливають на предметну діяльність людини та процес спілкування

При вивченні даної теми слід не тільки засвоїти поняття «емоції» та «почуття», зрозуміти їх особливості, але й треба усвідомити у чому полягають їх відмінності та взаємозв'язок. Емоції та почуття – це своєрідне відображення дійсності у вигляді переживання людиною свого відношення до предметів та явищ, обумовленого їх відповідністю або невідповідністю його потребам.

Поняття “емоції” та “почуття” не тотожні. Бо почуття – це стійки, усвідомленні, емоційно забарвлені відношення людини до явищ дійсності, які мають загальний характер. А емоції – безпосередня, конкретна форма переживань, які виникають в певній ситуації. Емоції не завжди усвідомлюються людиною або не співвідносяться з їх причиною.

Емоції розглядаються як особливий клас психічних процесів, станів, явищ, що виражаються у формі безпосереднього, пристрасного переживання суб'єктом життєвого змісту явищ, предметів і ситуацій для задоволення своїх потреб. Емоції найчастіше бувають ненавмисними, залежать від ставлення людини до речей, явищ навколишньої дійсності, самого себе, від характеру його взаємодії або спілкування з іншими. В свою чергу, почуття є відбиттям у свідомості людини його ставлення до дійсності, яке виникає при задоволенні або незадоволенні власних потреб. Почуття глибоко пов'язані зі світоглядом людини. Дуже важливо виховувати в людині узгодженість поглядів і почуттів.

Вищі почуття пов'язані з найбільш складними соціальними потребами людини, з основними цілями його життєдіяльності. Вони завжди предметні та усвідомлені, мають узагальнений стійкий характер і діляться на три основні види: *моральні, естетичні та інтелектуальні*.

Тому, вивчаючи тему «емоції та почуття», слід звернути увагу на те, що емоційні процеси виконують *сигнальну, оцінювальну та різноманітні регулятивні* функції психіки та пов'язані з керуванням психофізіологічного стану індивіда, тривалістю пізнавальних процесів, діяльності та спілкування.

Переживання задоволення пов'язане із позитивними емоціями, в свою чергу неприємні переживання викликані негативними емоціями.

Особливу увагу при вивченні теми слід звернути на емоційні стани.

Порівняно стійким переживанням будь-яких емоцій виступає *настрій*. Це слабо виражений, але доволі тривалий емоційний стан. Настрій помітно впливає на діяльність людини, підвищуючи або знижуючи її продуктивність. Фактично настрій – це емоційне забарвлення поведінки та діяльності людини. Так, короточасний конфлікт на виробництві може на декілька годин значно знижувати продуктивність праці. Крім того, настрій, що виник, впливає на подальше сприйняття людиною оточуючих людей, речей, подій. Існує немало способів цілеспрямованого впливу на настрій, знання яких необхідне. На нього впливає і зовнішня обстановка, і організація роботи, і той загальний тон взаємовідносин, який встановлюється в будь-якому колективі.

Емоції та почуття людини дуже різноманітні. Існує безліч різних відтінків переживань, які відрізняються один від одного своїм змістом, *спрямованістю, інтенсивністю та динамікою*.

Для характеристики емоцій та почуттів важливо визначити *спрямованість*, показниками якої можуть бути інтереси людини, її симпатії та антипатії. Емоції та почуття відрізняються та змінюються за інтенсивністю. Можна визначити різні відтінки інтенсивності переживань в залежності від ступеню потреби в тому чи іншому предметі. В звичайних умовах, відчуваючи спрагу, людина переживає незадоволення, а при її задоволенні – приємні відчуття. Але при

тривалій відсутності води та неможливості її знайти (наприклад, в пустелі) інтенсивність емоцій буде вже іншою: переживання досягнуть ступеню страждання, страху, відчаю; знаходження джерела викликає захват; перші ковтки викликають насолоду, блаженство. Чим більше напруга, тим цілковитій має бути наступна розрядка. Тому досягнення важких цілей викликає більш глибоке задоволення. Сила емоцій зменшується і в результаті емоційної адаптації людей до однорідних дій. Завдяки цьому до умов ризику при звичаються пілоти, хірурги. Але емоційна адаптація має і негативний бік. В роботі необхідно постійно шукати різні прийоми заохочення та догани, в протилежному випадку їх вплив зменшується. Іноді раптовий вплив може викликати потужну емоційну реакцію. Але до таких потрясінь не завжди можна і треба звертатись.

Переживання приємного, задоволення пов'язане із *позитивними емоціями*, в свою чергу неприємні переживання викликані *негативними емоціями*. Позитивні емоції та почуття відображають той чи інший рівень відповідності об'єкта потребам людини і мають загальний тон задоволення. Такими є радість, впевненість та інше. Протилежні ним негативні переживання мають різні відтінки незадоволення, страждання. До них можна віднести гнів, страх та інші. Їх викликають явища, які не відповідають потребам, або які перешкоджають їх задоволенню.

Деякі об'єкти, які володіють одночасно привабливими та відштовхуючими властивостями, викликають складні, суперечливі переживання, називаються амбівалентними. Предмети та явища, що не торкаються потреб людини, емоційно нейтральні. І в відношенні до них проявляється байдужість.

Особливу увагу при вивченні теми слід звернути на емоційні стани. Порівняно стійким переживанням будь-яких емоцій виступає *настрій*. Це слабо виражений, але доволі тривалий емоційний стан. Настрій помітно впливає на діяльність людини, підвищуючи або знижуючи її продуктивність. Фактично настрій – це емоційне забарвлення поведінки і діяльності людини. Так, короткочасний конфлікт на виробництві може на декілька годин значно знижувати продуктивність труда. Крім того, настрій, що виник впливає на подальше сприйняття людиною навколишніх людей, речей, подій. Існує немало способів цілеспрямованого впливу на настрій, знання яких необхідне. На настрій впливає і зовнішня ситуація, організація роботи і той загальний тон взаємовідносин, який встановлюється в будь-якому колективі людей.

7.2. Загальна характеристика конфліктних емоційних станів: афекти, стреси, фрустрація.

Дуже важливим є розкриття таких конфліктних емоційних станів людини як **стреси, афекти, депресії, фрустрації, пристрасті та інше**. Так, відносно короткочасні, але понадміру сильні, бурхливі спалахи емоцій називаються **афектом**. Це емоційний процес, що стрімко та бурно протікає і має вибуховий характер. Йому характерні інтенсивні реакції на екстремальні умови, коли людина втрачає здатність до саморегуляції. Афект характеризується значними змінами свідомості, порушенням контролю за діяльністю, втратою самовладання, а також зміною всієї життєдіяльності організму. Деякі явища, що стосуються найбільш чутливих сторін нашої психіки, пов'язані зі спогадами про попередні переживання, здатні спричинити афективний стан. Відомі афекти відчаю, ревності та інше, при цьому відбуваються найсильніші зміни у всьому організмі, що дезорганізують його саморегуляцію, знижується контролююча роль вищих відділів кори мозку великих півкуль, збудження підкоркового центру досягає надзвичайної сили, порушуються функції серцево-судинної системи, залоз внутрішньої секреції, дихання.

Слід підкреслити, що до афектів більш схильні люди з неврівноваженими процесами збудження та гальмування, зокрема ті, які не звикли контролювати свої почуття. В той же час, можна навести приклади афективних станів, які мають позитивний характер. Вони виникають у процесі переживання приємних життєвих подій особистості, значних досягнень, радості перемоги тощо.

Інший стан психічного напруження, що виникає в людини у процесі діяльності за найскладніших, важких умов у повсякденному житті та особистих ситуаціях – **стрес**. Стреси бувають різними по силі. Слаба міра стресу може надавати сприятливий вплив на діяльність, оскільки відбувається мобілізація всіх ресурсів організму, психіки: певний підйом активності помічається у студентів на екзаменах; нерідко виступ виконавця на концерті або на конкурсі відбувається з більшим підйомом, ніж на репетиції. Однак сильна міра стресу спричиняє дезорганізуючий вплив на психічну та фізичну діяльність, яка стає хаотичною. Рішення, що приймаються у стані стресу, часто виявляються не зовсім вірними.

Основою **фрустрації** може стати емоційний стан, що виникає внаслідок перешкод на шляху до наміченої мети. На відміну від короткочасного стресового стану, фрустрація розвивається протягом тривалого часу і залишається надовго. Дія перешкод, об'єктивних або суб'єктивних, може поступово нагромаджуватися, поки не приводить людину до афективного вибуху гніву, люті (іноді з незначного приводу) або до стану депресії, коли її охоплює безнадійність, байдужість, нездатність продовжувати почату справу.

Цей психічний стан виявляється у характерних рисах переживань та поведінки, викликаних об'єктивно непереборними труднощами, які виникають на шляху досягнення мети або вирішення завдань; стан краху та пригніченості, викликаний переживанням постійних невдач.

Надзвичайно важливе значення у житті людини відіграють **пристрасті**. Це дуже сильне емоційне напруження людини, пов'язане з потягом до якогось об'єкта або діяльності, що стала для нього найсильнішою потребою. Пристрасті – абсолютно домінуючі, стійкі почуття до певних предметів, явищ. Значення пристрасті цілком визначається її спрямованістю і змістом. Пристрасть направлена на діяльність в галузі науки, мистецтва, техніки, де стає величезним джерелом енергії. Іноді пристрасть носить хворобливий, руйнівний характер (пристрасть до азартної гри).

7.3. Виникнення та протікання депресивного стану людини.

Ще одним з емоційних станів, який характеризується негативним емоційним фоном й оказує певний вплив на життєдіяльність людини є **депресія**. Вона пов'язана зі зміною мотиваційної сфери, когнітивних уявлень та загальної пасивності поведінки. Суб'єктивно людина в цьому стані відчуває важкі, болючі емоції та переживання: пригніченість, тугу, розпач. Потяги, мотиви, волюва активність різко знижені. Характерними є думки про власну відповідальність за різноманітні неприємні, важкі події, що відбулися у житті людини або її близьких. Почуття провини за минуле та відчуття безпорадності перед обличчям життєвих труднощів, підсилюється почуттям безперспективності.

Самооцінка різко знижена. Зміненим виявляється сприйняття часу, що тече болісно довго. Для поведінки у стані депресії характерні сповільненість, безініціативність, швидка стомлюваність – усе це призводить до різкого падіння продуктивності. У важких, тривалих станах депресії можливі спроби до самогубства. Розрізняють функціональні стани депресії, які можливі у здорових людей у межах нормального психічного функціонування і патологічну депресію, що є одним з основних психіатричних синдромів.

7.4. Страху і фобії. Соціальні страхи.

Страх - безумовно-рефлекторна емоційна реакція на небезпеку, що виражається в різкій зміні життєдіяльності організму. Страх виник як біологічно захисний механізм. Тварини інстинктивно бояться швидко наближаються об'єктів, всього того, що може зашкодити цілісності організму. Багато з вроджених страхів зберігаються і у людей, хоча в умовах цивілізації вони дещо змінені.

У більшості випадків страх викликає сильний симпатичний розряд: *крик, втеча, гримаси*. Характерний симптом страху - *тремтіння м'язів тіла, сухість у роті (звідси хрипlostь і приглушеність голоси), різке почастишання пульсу, підвищення цукру в крові і т. Д.* При цьому гіпоталамус починає виділяти нейросекрет, який стимулює гіпофіз на виділення адренкортикотропного гормону. (Цей гормон і викликає специфічний синдром страху.)

Соціально обумовлені причини страху - загроза громадського осуду, втрата результатів тривалого праці, приниження гідності і т. П. Викликають ті ж фізіологічні симптоми, що і біологічні джерела страху. Найвищий ступінь страху, що переходить в афект, - *жах*. Жаж супроводжується різким дезорганізацією свідомості (божевільний страх), заціпенінням (передбачається, що воно викликається надмірно великою кількістю адреналіну) або безладним м'язовим перепорушенням ("рухова буря"). У стані жаху людина може перебільшити небезпеку нападу і його оборона може бути надмірною, яку можна з реальною небезпекою. Якщо ж загроза небезпеки виходить від більш слабкого особи, то реакція може придбати агресивний, наступальний характер - *гнів*. Страх і гнів можуть досягти ступеня афекту, але часом вони виражаються і в меншій мірі емоційної напруги. У стані гніву людина схильна до миттєвого, часто імпульсивної дії. Надмірно підвищена м'язове порушення при недостатньому самовладання легко переходить в дуже сильну дію. Гнів супроводжується загрозливою мімікою, позою нападу. У стані гніву людина втрачає об'єктивність суджень, здійснює малоконтрольованої дії.

Емоція страху, викликана небезпечним насильством, спонукає до безумовно-рефлекторним дій у відповідь, заснованим на інстинкті самозбереження. Тому такі дії в ряді випадків не утворюють складу злочину.

Соціальний страх - це страх участія в соціальних ситуаціях. В основі даного явлення лежить страх перед негативної оцінкою общества.

Фобія – це стійкий необґрунтований страх перед певним об'єктом, ситуацією чи дією. Люди з фобіями, як правило, відчувають дискомфорт навіть лише при думці про той об'єкт чи ситуацію, яка їх лякає. Сьогодні фобії досить поширене явище. Люди можуть боятися всього: павуків, висоти, замкнутого простору, смерті і навіть є такий вид фобії як «фобофобія» — боязнь придбати якусь фобію. Основною ознакою фобії є уникнення ситуації, в якій зазвичай з'являється відчуття страху або паніки. Ці почуття легко впізнаються за такими ознаками: почуття млявості, заціпеніння; тіло перестає слухатися; спазми в горлі, задуха; передчуття непритомності; холодний піт; прискорене серцебиття; блювота або розлад шлунка.

Розглянувши все розмаїття емоцій та почуттів, студент має зробити для себе висновки, що в емоційній сфері між людьми існують особливо яскраві

індивідуальні розходження, і в цьому плані почуття є найяскравішим проявом особистості людини, тому що саме зміст почуттів складає стійкі відношення особистості, які вона пізнає і робить. Тому, типові розходження емоційних особливостей виявляються у: **силі збудливості, рівні емоційної стабільності, інтенсивності почуттів, глибині почуттів.**

1.2.8. Тема: Темперамент і характер.

План:

- 8.1. Індивідуально-психологічні властивості особистості та її складові: темперамент, характер, здібності.
- 8.2. Поняття про темперамент. Фізіологічні основи темпераменту.
- 8.3. Основні концепції темпераменту.
- 8.4. Властивості темпераменту та їх врахування в життєдіяльності людини.
- 8.5. Характер особистості. Риси характеру. Акцентуація характеру.
- 8.6. Формування характеру особистості.

Література:

Базова: [1, 2,3,6]

Допоміжна: [8,10,11]

Інформаційні ресурси: [4,8]

Мета: *Формування знання про темперамент як психічної властивості особистості, динамічної характеристики психічного життя та діяльності особистості, розуміння його фізіологічних основ. Засвоєння різних концептуальних підходів щодо сутності темпераменту та його типології, формування умінь самоаналізу властивостей темпераменту та їх врахування в життєдіяльності.*

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Самостійне опрацювання літератури. Засвоєння основних психологічних понять: *темперамент, тип вищої нервової діяльності, реактивність, активність, пластичність та ригідність, екстраверсія – інтроверсія, емоційна збудженість, сенситивність, характер, риси характеру, акцентуації рис характеру, типи характеру та ін.*
2. Зробити аналіз типів нервової системи за Павловим, типів темпераменту за наданими схемами і таблицями.
3. Проаналізуйте основні концепції темпераменту.
4. Охарактеризуйте властивості темпераменту та їх врахування в життєдіяльності людини.

5. Виявити основні якості власного темпераменту, показати їх прояви в діяльності та поведінці.
6. Виконання практичного завдання. Розробити блок-схеми характеристики якостей темпераменту, властивостей вищої нервової діяльності.

8.1. Індивідуально-психологічні властивості особистості та її складові: темперамент, характер, здібності.

Індивідуально-психологічні особливості – неповторна своєрідність психіки кожної людини. Передумовою індивідуальних особливостей людини є передусім спадкові та природжені біологічні особливості будови та функцій організму. Індивідуальні особливості особистості слід відрізняти від вікових, які настають з дозріванням або старінням організму. Індивідуальні якості особистості, наприклад швидкість реакції, міра активності, вразливості тощо, виявляються незалежно від віку без особливих змін. Разом з тим з віком під впливом життя та виховання індивідуальне досить своєрідно, яскраво виявляється в пізнавальній діяльності, емоційно-вольовій активності, рисах характеру, інтересах, що дає підстави вважати людину здібною чи не здібною, емоційно вразливою чи «товстошкірою», вольовою чи безвільною, сміливою чи боязливою. Індивідуальні особливості особистості найяскравіше виявляються в темпераменті, характері та здібностях, у пізнавальній, емоційно-вольовій діяльності, потребах та інтересах.

8.2. Поняття про темперамент. Фізіологічні основи темпераменту.

Вивчаючи цю тему, студенти мають усвідомити, що темперамент – це індивідуальна властивість особистості, яка проявляється у її збудливості, емоційній вразливості, врівноваженості та швидкості перебігу психічної діяльності. Закономірне співвідношення стійких індивідуальних особливостей особистості характеризує різні боки динаміки психічної діяльності. Слід зазначити, що динаміка психічної діяльності може бути обумовлена іншими психологічними умовами – настроєм, мотивами діяльності, поставленою задачею тощо.

Властивості темпераменту – це індивідуальний темп і ритм психічних процесів, ступінь стійкості почуттів, напруженість вольових зусиль та ін. Різні поєднання закономірно пов'язаних властивостей темпераменту називають типами темпераменту.

Найяскравіше темперамент виявляється у емоційному житті та руховій сфері, і як сукупність індивідуальних особливостей людини характеризує динаміку її діяльності та поведінку.

Студенти мають усвідомити, що *темперамент значною мірою визначає особливості характеру людини*. Він зумовлюється типом нервової системи та є психічним утвором, який певною мірою, піддається вольовій регуляції.

У процесі самостійного опрацювання теми, слід розглядати темперамент з різних наукових підходів, системи пояснень органічної основи його сутності.

8.3. Основні концепції темпераменту.

Поняття «темперамент» виникло у V ст. до н.е. на основі вчення (гуморальна теорія) давньогрецького лікаря Гіппократа, який пов'язував стан організму співвідношенням у ньому різної рідини. Він стверджував, що чотири рідини, з яких складається людське тіло, визначають протікання душевних та фізичних хвороб. Гіппократ визначав чотири типи темпераменту: сангвіністичний («sangve»), де переважає кров; холеричний – переважає жовч («hole»); флегматичний – переважає слиз («flegma»); меланхолічний – переважає чорна жовч («melanhole»). Він ставив у прямий зв'язок індивідуально-психологічні риси і регульовані гормональною системою тілесні особливості.

Найчастіше особливості одного темпераменту сполучуються із рисами іншого. У людей одного й того ж типу темпераменту, ступінь відбиття окремих його властивостей може бути різною. Для певного темпераменту характерні такі крайні полюси, між якими можливі, по-перше, розбіжності за ступенем відбиття кожної властивості, а по-друге, співвідношення його різних властивостей. Тому, хоча кожна людину можна віднести до певного типу темпераменту, індивідуальні розбіжності між людьми за властивостями темпераменту безкрайньо різноманітні.

Незважаючи на наївність вчення, у ньому вірно підмічено поєднання у психіці людини усіх типів темпераменту при переважанні одного з них. Власно кажучи, слово «*темперамент*» з латинської мови перекладається як «належне сполучення частин».

Німецький філософ І. Кант (XII ст.) вважав, що природною основою темпераменту є індивідуальні особливості крові.

Німецький вчений Е. Кречмер (початок XX століття) пов'язував темперамент із статурою людини. Він обґрунтував думку про те, що психічний склад індивіда відповідає будові тіла, загальній тілесній конституції. Тип темпераменту залежить від вроджених анатомо-фізіологічних особливостей.

Наукову розробку питання про фізіологічні основи темпераменту вперше здійснив І.П. Павлов у вченні про типи нервової діяльності тварин та людини. І.П. Павлов та його послідовники науково довели безпосередню та пряму залежність типу темпераменту від загального типу і діяльності центральної

нервової системи. В результаті досліджень було встановлено, що в основі індивідуальних відмінностей лежать такі фізіологічні властивості як сила, рухливість, врівноваженість нервових процесів. Вченим виділено чотири основних типи нервової діяльності. Встановлено зв'язок між типом вищої нервової діяльності й типом темпераменту. Фізіологічною основою темпераменту є взаємодія кори і підкірки головного мозку, тобто взаємодія обох сигнальних систем.

Темперамент, як і тип нервової системи, може деяким чином змінюватися під впливом умов життя та діяльності людини, його виховання (див. характер). При вивченні теми необхідно особливу увагу звернути на основні властивості нервової системи. До уваги беруться такі властивості, як *сила* або *слабкість* процесів *збудження та гальмування*, *їх врівноваженість* або перевага одного з них, *їх рухливість* або *інертність*.

1. Сила (збудження та гальмування)

Сила збудження є відбиттям працездатності нервової клітини. Фактично, це її функціональна витримка (витримувати сильне збудження довгий або короткий час).

Сила гальмування – це здатність до утворення різних умовних реакцій гальмування.

Збудження та гальмування, як властивості нервових процесів у різних індивідів, поєднуються різноманітними способами і утворюють чотири основні типи нервової діяльності.

2. **Врівноваженість** – це рівновага процесів *збудження і гальмування*. Співвідношення сили обох цих процесів визначає врівноважена чи неуврівноважена людина (якщо сила одного процесу переважає інший процес).

3. **Рухливість (процесів збудження і гальмування)** розглядається як швидкість переходу з одного стану до іншого. Рухливість нервових процесів проявляється у здатності до швидкої зміни поведінки людини у відповідність до змін умов життя (тобто легка адаптивність). Протилежне цьому – інертність.

Причина індивідуальних особливостей поведінки обумовлена властивостями нервових процесів збудження й гальмування та їх різними поєднаннями. Темперамент – це вроджені форми поведінки, які виявляються в динаміці, тонусі та врівноваженості реакцій на життєві впливи.

Б.М. Теплов, крім зазначених властивостей нервових процесів, виділяє ще *динамічність* (легкість генерації нервового процесу) та *лабільність* (швидкість виникнення та перебігу збудження й гальмування).

Уявлення про темперамент людини складаються на базі характерних для нього психічних особливостей. Студентам необхідно засвоїти та охарактеризувати основні властивості темпераменту: реактивність, активність,

співвідношення реактивності й активності, пластичність та ригідність, екстраверсія – інтроверсія, емоційна збудженість.

Б.М. Теплов, крім зазначених властивостей нервових процесів, виділяє ще *динамічність* (легкість генерації нервового процесу) та *лабільність* (швидкість виникнення і припинення нервового процесу).

8.4. Властивості темпераменту та їх врахування в життєдіяльності людини.

Уявлення про темперамент людини складаються на базі характерних для нього психічних особливостей. Студентам необхідно засвоїти та вміти охарактеризувати основні властивості темпераменту, такі як: реактивність, активність, співвідношення реактивності і активності, пластичність та ригідність, екстраверсія – інтроверсія, емоційна збудженість

Данні властивості нервової системи утворюють різні комбінації та визначають тип темпераменту.

Сангвінік – сильний, врівноважений, рухливий тип. Сангвініки, як правило, бувають комунікабельними, відкритими, говіркими, жвавими, ініціативними. Це люди енергійні, швидко відгукуються на оточуючі події, порівняно легко переживають невдачі та неприємності. Темпераменту сангвініка відповідає екстраверсія й емоційна стійкість. У той же час, сангвініки бувають безтурботними, не завжди схильними доводити справу до кінця. Повільну, спокійну людину із стійкою спрямованістю та більш чи менш постійним настроєм, із слабким зовнішнім проявом душевних станів називають флегматиком. *Флегматик* – сильний, врівноважений, інертний тип. Флегматикам характерні помітна розміреність, надійність. Темпераменту флегматика відповідає інтроверсія й емоційна стійкість.

Холерик – сильний нерівноважений, рухливий тип. Холерикам притаманні часті та різкі зміни настрою, активність. У той же час, вони імпульсивні, бувають образливими та агресивними, і здебільшого оптимістичні. Холерик – людина швидка, пристрасна до справи, але нерівноважена, здатна до бурхливих емоційних спалахів. Темпераменту холерика відповідає екстраверсія і нейротизм.

Меланхолік – слабкий, нерівноважений. Вони дуже чутливі люди, як правило, спостережливі, тривожні, мало контактні, дратівливі, багато переживають, песимісти. Меланхоліком називають людину, здатну глибоко переживати навіть незначні невдачі, але зовні в'яло реагуючі на оточуюче. Темпераменту меланхоліка відповідає інтроверсія і нейротизм.

При вивченні цієї теми студенти мають усвідомити, що вказані чотири типи темпераменту не охоплюють всієї різноманітності індивідуальних особливостей. Між ними є чисельні варіації та проміжні форми.

Властивості темпераменту визначають динамічну сторону особистості, є найбільш стійкими й постійними в порівнянні з іншими психічними особливостями людини. Властивості темпераменту, як і властивості нервової системи, не є абсолютно незмінними. Вони проявляються не з моменту народження і не всі зразу в певному віці, а розвиваються в певній послідовності. Залежність прояву темпераменту від умов веде до того, що люди абсолютно відмінного темпераменту можуть у різних обставинах проявляти дуже подібні або навіть тотожні психологічні особливості, у той же час вони проявляють протилежні якості. Темпераментні особливості не визначають здібностей людини, спрямованості її діяльності. Проте темперамент істотно впливає на формування багатьох професійно важливих рис людини, визначаючи, у ряді випадків, профпридатність чи профнепридатність особи.

Усвідомлюючи значення темпераменту в регуляції динаміки психічної діяльності і в збереженні життєвих констант організму, можна передбачити рекомендації про розвиток ряду властивостей темпераменту за допомогою корекції деяких рис характеру.

Наприклад, у *сангвініка* дуже важливо стимулювати працездатність, цілеспрямованість, ініціативність, але при цьому слід контролювати навантаження, щоб воно було в допустимих межах, їм слід тренувати дисциплінованість та навчатися ділових контактів і чіткості.

Холерикам з їхньою яскраво вираженою схильністю до лідерства бажано забезпечувати позитивність стосунків з оточуючими. Не «з'ясовувати стосунків» у моменти конфліктів, а аналізувати проблеми згодом у спокійній обстановці, контролювати власні прагнення тиснути на інших, підкоряти їх собі, спрямовувати зусилля на власне естетичне виховання.

Працьовитим *флегматикам* доцільно порекомендувати тренувати свій соціальний інтелект (розуміння людей, спостережливість за емоційним станом інших людей, встановлення контактів тощо). В окремих випадках завдяки скромності в них не завжди адекватна самооцінка, яку в цьому разі слід підвищити.

Меланхолікам з їхньою вдумливістю і підвищеною сенситивністю не потрібно поспішати включатися у види діяльності і спілкування, в яких є жорстка субординація. Їм також потрібно контролювати своє ставлення до інших (уникати переоцінки авторитету інших), формувати установку на успіхи в роботі, а для цього визначати термін виконання окремих етапів роботи і навіть їхніх елементів. Для розвитку контактності та комунікабельності бажано не

уникати громадських доручень, які дають можливість вступати в різноманітні взаємовідносини з іншими людьми, з партнерами по діяльності, брати участь в усіляких заходах, виступати з доповідями на конференціях, координувати дії. Врахування темпераментних особливостей дає змогу працівникові вдосконалювати як свою індивідуальну роботу, так і регулювати свої дії в процесі взаємодії, партнерства, співпраці в професійній сфері.

8.5. Характер особистості. Риси характеру. Акцентуація характеру.

Вивчаючи тему «характер», слід звернути увагу на те, що люди по-різному реалізують свої інтереси та здібності в житті та діяльності, по-різному ставляться до праці, до інших людей.

Характер – це сукупність основних найбільш стійких психічних властивостей людини, своєрідність психічного складу особистості, що виявляється у типових для певної людини діях та вчинках, способах діяльності за певних обставин і визначається ставленням особистості до цих обставин.

Характер є головним визначальним фактором особистості і обумовлює його поведінку. Характер не є чимось вродженим, постійним, незмінним. Він складається поступово в процесі розвитку особистості та її виховання, відображає умови та образ її життя, змінюється разом із зміною цих умов.

Риси характеру можуть відрізнятися активністю, стійкістю та пластичністю. Всі структури властивості характеру взаємопов'язані. Необхідно мати уявлення про типові риси характеру людини. Фізіологічною основою характеру є складні умовно-рефлекторні системи, динамічні стереотипи, а також вроджений тип нервової діяльності людини.

Як писав академік І.П. Павлов, характер є «сплав» типологічних характеристик вищої нервової діяльності та складних, стійких систем тимчасових нервових зв'язків, що виникають в корі головного мозку внаслідок індивідуального життєвого досвіду, під впливом умов життя і діяльності людини внаслідок формуючого впливу суспільного середовища. Оцінюючи характер в цілому, в ньому розрізняють ознаки визначеності та цільності.

Тип нервової системи впливає в двох напрямках:

1. Він може сприяти або затримувати виховання певних особливостей характеру. Так, у людей зі слабким типом нервової системи впевненість в собі формується повільніше і складніше, ніж у людей сильного типу.

2. Вияв однакової риси характеру особистості буде різним у людей з різним типом нервової системи.

Виділяють наступні типи характеру :

– *інтровертний тип* – якому властиві замкненість, труднощі при спілкуванні та налагодженні контактів з оточуючими;

- *екстравертний тип* – якому притаманні жага спілкування та діяльності, балакучість, інколи – поверховість;
- *некерований тип* – імпульсивний, конфліктний, категоричний, підозріливий;
- *тип неврастенічної акцентуації* – з домінуванням хворобливого самопочуття, дратівливості, підвищеної втомлюваності;
- *сенситивний тип* – з надмірною чутливістю, лякливістю, сором'язливістю, вразливістю;
- *демонстративний тип* – йому властиві егоцентризм, потреба в постійній увазі до себе, співчутті, захопленні ним.

В процесі підготовки до семінару студенти ознайомлюються з кількома підходами щодо класифікації характерів, в основі яких – визначені риси за певною ознакою.

Не дивлячись на різноманітність індивідуальних рис характеру, між ними існує певна спільність, що дозволяє їх класифікувати за групами.

Риси характеру, як особливості особистості, виявляють її ставлення до колективу та окремих людей, до праці, речей, самої себе. Так, наприклад:

- група рис характеру, що виражає відношення до ***суспільства, колективу, до інших людей*** – товариськість, чуйність, уважність, колективізм, гуманність, відвертість, уважливість, принциповість, комунікабельність, миролюбність, лагідність, альтруїзм, дбайливість, тактовність, коректність, прихильність, правдивість та ін. (***позитивні***); замкненість, брутальність, презирство, індивідуалізм, егоїзм, грубість, скритність, брехливість та ін. (***негативні***);
- група рис характеру, які виражають відношення ***до праці***: працьовитість, дбайливість, працелюбство, ініціативність, наполегливість, відповідальність, старанність, схильність до творчості, акуратність, сумлінність, допитливість, рішучість, ретельність, точність, серйозність, ентузіазм, зацікавленість (***позитивні***); чи навпаки, протилежні риси – ледачість, марнотратність, пасивність, лінощі, безвідповідальність, недбалість (***негативні***);
- група рис, які виражають ставлення ***до самого себе як особистості***: почуття власної гідності, самоповага, гордість, упевненість в собі, самокритичність, сором'язливість, самокритичність, та протилежні їм – зарозумілість, пихатість, самолюбство, егоїзм, самовпевненість;
- група рис, які виражають ставлення ***до речей***: акуратність або неохайність, бережливість, щедрість, скупість, недбалість, економність, почуття смаку та інші риси.

Особливу групу рис характеру складають **вольові риси**, які виражають вміння та готовність особистості свідомо регулювати власну діяльність. В залежності від розвитку тих чи інших вольових рис визначають сильні та слабкі характери. До них належать: цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, мужність та ін. (**позитивні**) і впертість, нерішучість, безвілля, боягузливість (**негативні**).

Риси, які характеризують **дії, спрямовані на досягнення цілей** – наполегливість, цілеспрямованість, послідовність тощо.

Риси, які характеризують **вчинки людей** щодо вибору цілей діяльності і спілкування – ощадливість, раціональність.

Риси, які безпосередньо пов'язані з темпераментом і характеризують **особливості дії, вчинків, поведінки загалом** – інтроверсія-екстраверсія, тривожність, витриманість-імпульсивність, ригідність тощо.

Однією з важливих особливостей характеру є **акцентуація характеру**.

Це перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими людьми. Виявленість акцентуації може бути різноманітною - від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, коли треба замислюватися, чи немає хвороби - психопатії. Психопатія - хвороблива зміна характеру (при зберіганні інтелекту людини), у результаті якої різко порушуються взаємини з оточуючими, психопати можуть бути навіть соціально небезпечні для інших людей. Але, на відміну від психопатії, акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть суттєво зменшитись, наблизитися до норми.

8.6. Формування характеру особистості.

На початку життя людини ми вже помічаємо певні ознаки виникнення і закріплення рис характеру. У перші роки життя провідним фактором розвитку характеру стають дорослі (формується такі риси як доброта, чуйність, черствість, байдужість). У молодшому віці поряд із наслідуванням на перше місце виступає виховання (формується працьовитість, акуратність, відповідальність). Відбувається це у процесі дитячих ігор та виконання домашньої праці. Комунікативні риси характеру стають більш виразними в початкових класах. Починаючи з підліткового віку важливу роль у формуванні характеру відіграє самовиховання (формується вольові риси характеру, моральні, світоглядні основи).

Основою формування характеру є:

- суспільно-історичні умови життя;
- соціальна сфера;
- життєвий досвід;

- діяльність;
- виховання та самовиховання.

1.2.9. Тема: Здібності та їх розвиток.

План:

- 9.1. Поняття про задатки і здібності особистості.
- 9.2. Загальні та спеціальні здібності. Основні фактори розвитку здібностей особистості.
- 9.3. Індивідуальні особливості здібностей. Геніальність як найвищий прояв творчих здібностей.
- 9.4. Основні фактори розвитку здібностей особистості.

Література:

Базова: [1, 2,3,6]

Допоміжна: [8,10,11]

Інформаційні ресурси: [7,8]

Мета: оволодіння знаннями про сутність здібності, її структури та класифікації, усвідомлення взаємозв'язку природних та соціальних факторів на розвиток загальних та спеціальних здібностей.

Самостійна робота студентів в процесі підготовки до заняття.

Завдання та рекомендації:

1. Самостійне опрацювання літератури. Засвоєння ключових понять теми: *задатки, здібності, геніальність, талант, обдарованість*.
2. Охарактеризувати власні загальні та спеціальні здібності. Розкрийте основні фактори та рівень їх розвитку. Покажіть як вони проявляються в процесі навчання, спілкуванні та інших видах діяльності.
3. Розробити схему спеціальних здібностей, обґрунтуйте її.
4. Навести приклади талановитих, геніальних людей, діячів літератури та мистецтва, представників культури і спорту, політиків тощо.

9.1. Поняття про задатки і здібності особистості.

При вивченні даної теми студенти мають запам'ятати, що стійкими властивостями людини, які виявляються у діяльності та виступають необхідною умовою її успіху, є *здібності*. Люди народжуються неоднаковими, їм властиві відмінності, у тому числі й нахили, як природжені передумови, природні можливості розвитку здібностей. Природними передумовами здібностей, які впливають на процес їх формування та розвитку, виступають

здатки. Здатки пов'язують з анатомо-фізіологічними особливостями людини, мікроструктурою мозку і органів чуття, особливостями нервових процесів, їх силою, врівноваженням, рухливістю. Проте, самі вони не визначають розвитку здібностей. Важливими у цьому процесі є суспільні умови, у яких перебуває особистість, цілеспрямованість виховання й навчання, діяльність особистості.

Студенту важливо зрозуміти, що здібності – це індивідуально-психологічні особливості людини, які виступають умовою успішного виконання певної діяльності, від яких залежить успішність та динаміка засвоєння знань, умінь, навичок, необхідних для цієї діяльності. У той же час слід підкреслити, що здібності виявляються тільки у діяльності.

Існує цілий ряд класифікацій здібностей, так наприклад:

– *природні здібності*, які пов'язані із вродженими задатками. При наявності елементарного життєвого досвіду, у процесі навчання (умовно-рефлекторних зв'язків) вони формуються на їх основі.

– *специфічні здібності*, які мають суспільно-історичне походження та забезпечують розвиток у соціальному середовищі. До них відносяться *загальні та спеціальні здібності*.

9.2. Загальні та спеціальні здібності.

Загальні здібності – це розумові здібності, де розвинені пам'ять та мова, точність рухів рук тощо. Вони забезпечують легкість опанування знаннями та різноманітними видами діяльності.

Розвиток людини включає формування окремих, *спеціальних здібностей*. Проблема розвитку здібностей розглядається у контексті проблеми становлення особистості людини.

Завдяки спеціальним здібностям людина здатна досягти високих результатів у конкретній діяльності. Вони визначають успіхи людини в окремих видах діяльності, коли потрібні особливого роду задатки та їх розвиток. До них належать здібності художньо-творчі, літературні, математичні, спортивні, технічні та інші. Кожна з цих здібностей має власну структуру. Вони, як правило, доповнюють та збагачують одна одну.

До спеціальних здібностей відносяться також: *теоретичні*, що визначають здатність людини до абстрактно-логічного мислення; *практичні та навчальні*, які впливають на успішність засвоєння знань та формування особистісних якостей; *предметно-діяльнісні*; *здібності взаємодії з людьми* (сприйняття та оцінка людей, входження в контакт з різними людьми, соціально-психологічна адаптивність до різних ситуацій та обставин).

Індивідуальні відмінності здібностей людей виявляються у тому, до чого особливо здібна людина та у якій мірі виявляється у неї здібності. Розпізнаючи взаємозв'язок задатків та здібностей, слід підкреслити провідну роль процесу виховання та навчання, застосування конкретних методів формування відповідних знань та вмінь, слід зазначити також зв'язок розвитку здібностей та інших властивостей особистості.

У процесі вивчення даної теми важливо не тільки засвоїти сутність поняття «здібності», але й зрозуміти основні фактори їх розвитку. У першу чергу, основними передумовами розвитку здібностей виступають обставини життя людини, тобто життя у суспільстві, наявність соціально-культурного середовища, яке створено працею багатьох поколінь; наявність кола людей, які здатні передати необхідні знання, уміння, навички; участь у складних, високоорганізованих видах діяльності, спілкуванні та інші чинники.

У психолого-педагогічній практиці визначені два рівня здібностей: *репродуктивний* (забезпечує високий рівень умінь засвоювати вже готові знання та оволодівати зразками діяльності та спілкування, які склалися у результаті суспільного досвіду); *творчий*, який передбачає створення нового, оригінального.

Розглядаючи здібності не як статичні, а динамічні утворення, їх формування та розвиток протікає поетапно у процесі діяльності і спілкування. При цьому, важливою умовою є необхідність одночасного удосконалення кількох здібностей, які взаємодоповнюють один одного.

9.3.Індивідуальні особливості здібностей. Геніальність як найвищий прояв творчих здібностей.

Особливої значущості у життєдіяльності людини набувають *творчі здібності*, які пов'язані із винаходами, створенням нових ідей, матеріальної і духовної культури.

Студент має розрізняти й такі поняття, як *талановитість*, *обдарованість*, *геніальність* особистості. *Талант* визначається як високий рівень розвитку здібностей, насамперед спеціальних, що виявляється у творчих досягненнях. Про наявність таланту можна судити за результатами діяльності людини. Вони повинні відрізнятися принциповою новизною, оригінальністю підходу до їх досягнення.

Обдарованість розглядається як своєрідне поєднання багатьох різноманітних здібностей, що забезпечує успішність виконання діяльності. Вона обумовлює діапазон його інтелектуальних можливостей, а також рівень та своєрідність діяльності, спілкування.

Найвищим проявом творчих здібностей є *геніальність особистості*. Прояв наявності геніальності можна говорити лише у випадку досягнення особистістю таких результатів творчої діяльності, що складають епоху у житті суспільства, у розвитку культури.

9.4. Основні фактори розвитку здібностей особистості.

Здібності реалізуються в діяльності людини залежно як від зовнішніх умов, так і від внутрішніх факторів.

Важливим фактором розвитку здібностей є *стійкі інтереси* до певної діяльності людини, які переростають у схильність до професійного оволодіння певною діяльністю. Між здібностями та інтересами існує складна залежність. Інтерес виникає до того, у чому виявились здібності людини, що їй добре вдається, де вона мала успіх.

Наполегливість і цілеспрямованість мали вирішальне значення для долі багатьох талановитих і геніальних людей, коли їм доводилось долати складні перешкоди до улюбленої справи (Т.Г. Шевченко).

Працелюбність і працездатність. Видатні люди, які довели унікальність своїх здібностей, багато і наполегливо працювали. П. Чайковський писав: "Весь секрет у тому, що я працюю щоденно і акуратно", що натхнення не любить лінкуватих.

Позитивне ставлення до сфери виявлення здібностей.

Вимогливість до себе, прагнення до самовдосконалення.

1.2.10. Тема: Психолого-педагогічні основи спілкування.

План:

- 10.1. Спілкування та міжособистісні відносини.
- 10.2. Функції спілкування
- 10.3. Вербальні засоби спілкування та основні компоненти.
- 10.4. Особливості мовленнєвого етикету.
- 10.5. Невербальні засоби спілкування.
- 10.6. Гендерні особливості спілкування.

Література:

Базова: [1, 2, 3,4, 6]

Допоміжна: [2,5,6,13,18,26]

Інформаційні ресурси: [3,4]

Мета: *Формування знань щодо сутності спілкування та міжособистісних відносин; засвоєння основного категоріального апарату. основних функцій та видів спілкування; оволодіння вміннями та навиками комунікації.*

10.1. Спілкування та міжособистісні відносини

В процесі підготовки до семінару студент має усвідомити, що засвоєння знання про характерні особливості спілкування допоможуть гідно ефективно спілкуватися і позбутися багатьох ускладнень у взаєминах людей. Спілкування - важлива форма людського буття, умова життєдіяльності людей, спосіб їхнього об'єднання. Воно є генетичне первинною основою культури спілкування. Спілкування - це міжособистісна і міжгрупова взаємодія, основу якої становить пізнання одне одного і обмін певними результатами психічної діяльності (інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо). Потреба у спілкуванні розвивається від простих форм (потреба в емоційному контакті) до складніших (у співробітництві, інтимно-особистісному спілкуванні і т. ін.).

У різних життєвих ситуаціях людям доводиться спілкуватися, обмінюватися інформацією, домовлятися, знаходити виходи зі складних ситуацій тощо. Без спілкування практично неможливо провести жодного дня. Правильно, грамотно, культурно вести діалог під силу не кожному, але як необхідно володіти такою культурою сучасній людині. Особливо людям таких професій як педагог, лікар, політик, журналіст, працівник соціальної служби. Взаємодія людей завжди опирається на їх психологічні відчуття, реакції. Без знання людської психіки, її психології неможливо будувати правильний діалог.

Спілкування це своєрідний міст *між людьми, між групами людей, між окремими державами*. Тому, практичне засвоєння правил спілкування – вкрай важливе для будь-якої людини.

Спілкування – складний процес взаємодії між людьми, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті і розумінні партнерами один одного.

Суб'єктами спілкування є будь-які живі істоти, але лише на рівні людини процес спілкування стає *усвідомленим, зв'язаним вербальним і невербальним актами*.

У спілкування розкривається увесь спектр зв'язків і взаємодій людей у процесі духовного і матеріального виробництва, спосіб формування, розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосередні чи опосередковані контакти, в які вступають особистості та групи. Спілкування як взаємодія припускає, що люди встановлюють контакт один з одним, обмінюються визначеною інформацією для того, щоб будувати спільну діяльність, співробітництво.

Спілкування тісно пов'язане з діяльністю. Будь-яка форма спілкування виступає як форма спільної діяльності, люди завжди спілкуються в процесі певної діяльності. Поєднання діяльності однієї людини з діяльністю інших

людей утворює спільну діяльність. У спільній діяльності формуються не тільки суб'єкт-об'єктні (людина — предмет діяльності), а й суб'єкт-суб'єктні відносини (людина - людина). Сутність спілкування полягає у взаємодії суб'єктів діяльності. У спілкуванні відбувається збагачення діяльності, розвиваються й утворюються нові зв'язки та стосунки між людьми.

До основних характеристик спілкування належать **структура, функції, види, тактики, стилі, зміст, засоби і форми**. У спілкуванні можна виділити ряд аспектів - **зміст, мета і засоби**.

Ціль спілкування – відповідає на запитання "Заради чого істота вступає в акт спілкування?". Тут має місце той же принцип, що вже згадувався в пункті про зміст спілкування. У тварини мета спілкування не виходить звичайно за рамки актуальних для них біологічних потреб. У людини ж ця мета може бути дуже і дуже різноманітною, як виявляти собою засіб задоволення соціальних, культурних, творчих, пізнавальних, естетичних і багатьох інших потреб.

Зміст спілкування – інформація, що у між-індивідуальних контактах передається від однієї живої істоти до іншої. Це можуть бути відомості про внутрішній (емоційний і т. д.) стан суб'єкта, про обстановку в зовнішньому середовищі. Найбільш різноманітний зміст інформації в тому випадку, якщо суб'єктами спілкування виступають люди.

Засоби спілкування – способи передачі, переробки і розшифровки інформації, що передається в процесі спілкування від однієї людини до іншої. Спілкування людини підтримується певними засобами. Свої почуття, думки людина здатна виражати й закріплювати в словах і жестах, створюючи певний комунікативний простір, у якому об'єднуються, співіснують її внутрішній світ і світ зовнішній, об'єктивний. Такими засобами, які людина використовує в своєму спілкуванні, є вербальні (словесні) і невербальні засоби (міміка, пантоміміка, виражальні рухи тіла).

Міжособистісне спілкування — процес предметної та інформаційної взаємодії між людьми, в якому формуються, конкретизуються, уточнюються і реалізуються їх міжособистісні відносини (взаємовплив, сприйняття одне одного тощо) та виявляються психологічні особливості комунікативного потенціалу кожного індивіда.

Важливою рисою міжособистісних взаємин є їхня емоційна основа. Одні люди під час спілкування нерідко без особливих зусиль можуть викликати в інших позитивні емоції, підтримувати гарний настрій. Інші вносять у взаємини напруженість, пробуджують негативні емоції, тривогу. Тому для успішного спілкування важливим є використання гуманістичних орієнтацій у взаєминах, дотримання емпатійного способу спілкування. Останній передбачає більш-менш точне сприймання внутрішнього світу іншої людини із збереженням

притаманних їй емоційних і змістовних відтінків. Саме ці орієнтації та прояв емпатії у взаєминах є результатом високого рівня культури спілкування. Водночас наявність такого рівня є основою, на якій у майбутньому формуються гуманістичні комунікативні установки та способи й засоби їхньої реалізації.

Структура спілкування - це порядок стійких зв'язків між його елементами, котрі забезпечують цілісність цього феномену, тотожність самому собі у процесі зовнішніх і внутрішніх змін.

Завдяки дослідженням учених виокремлено три взаємопов'язаних складових спілкування:

- **Комунікація** - обмін інформацією між індивідами та її уточнення, розвиток.

Обмінюючись інформацією, кожний із партнерів є активним суб'єктом у процесі спільної діяльності. Важливу роль при цьому відіграє значущість інформації, завдяки чому партнери намагаються виробити загальний зміст, однакове розуміння ситуації. Це можливо лише за умови, що інформація прийнята, зрозуміла та осмислена. Тому в комунікативному процесі поєднано діяльність, спілкування й пізнання. Ефективність комунікації найчастіше визначається тим, чи вдалося вплинути суб'єктам спілкування одне на одного, чи уточнювалась, змінювалась, розвивалась інформація, думка співрозмовників

- **Інтерація** - організація взаємодії суб'єктів, які спілкуються, тобто обмін не тільки знаннями, думками, ідеями, а й діями, зокрема при побудові спільної стратегії взаємодії;

Спілкування сприяє фізичній взаємодії, допомагає в разі потреби спланувати її, змінити, дає змогу об'єднати людей у групи з метою організації їх спільної діяльності, в якій формуються позитивні міжособистісні взаємини. Особливості останніх певною мірою визначають взаємодію у життєвих ситуаціях.

Розрізняють два основних види міжособистісної взаємодії:

- *співробітництво*, або *кооперацію* (досягнення мети одним із суб'єктів сприяє або не заважає реалізації цілей решти суб'єктів),
- *суперництво*, або *конкуренцію* (досягнення мети одним із суб'єктів ускладнює або взагалі виключає досягнення цілей іншими суб'єктами).

- **Перцепція** — процес взаємного сприймання й розуміння співрозмовників, пізнання ними одне одного.

Під час пізнання одна людина емоційно оцінює іншу, намагається зрозуміти її вчинки, виробити стратегію зміни її поведінки та побудувати власну. При цьому відбувається усвідомлення себе через іншого за допомогою механізмів ідентифікації та рефлексії. Це сприяє розумінню партнера по спілкуванню, стимулює відповідну поведінку (альтруїстичну, гуманістичну,

емпатійну тощо). Рефлексія у спілкуванні — це усвідомлення того, як суб'єкта сприймають і оцінюють інші.

Відомо, що сприймання та розуміння одне одного залежить від ряду факторів, зокрема від *установок, обсягу інформації про інших і різних ефектів*. Наприклад, якщо через певні обставини у нас ще до зустрічі з незнайомою людиною вже було сформовано щодо неї позитивну установку, то, сприймаючи, ми наділятимемо її образ переважно позитивними ознаками. У протилежному разі інтерпретація тих самих рис скоріше за все буде негативною.

Спілкування - це багатовимірний, полі-функціональний, різновидовий процес. У психології існує кілька **класифікацій видів спілкування**:

За цілями спілкування поділяються на:

- *Біологічне* (необхідне для підтримки, збереження і розвитку організму).
- *Соціальне* (переслідує мети розширення і зміцнення міжособистісних контактів, встановлення і розвитку інтерперсональних відносин, особистісного росту індивіда).

Залежно від кількості партнерів:

- *Міжособистісне,*
- *Міжгрупове,*
- *Внутрішньогрупове (між членами групи);*
- *Між особистістю та групою;*
- *Внутриособистісне (само-спілкування).*

За характером спілкування:

- *Монологічне спілкування* — це вид спілкування, яке передбачає одностороннє спрямування інформації, коли лише один із учасників взаємодії викладає свої думки, ідеї, почуття, тобто відсутній зворотній зв'язок. За таких умов відбувається суб'єкт-об'єктне спілкування.
- *Діалогічне спілкування* — це вид спілкування, в основі якого лежить гуманне ставлення до іншої людини з якою спілкуються. При такому спілкуванні обоє є активними учасниками процесу спілкування, відбувається зворотній зв'язок.

Офіційне і неофіційне спілкування:

- *Офіційне* (формальне) спілкування регламентується певними офіційними соціальними, посадовими стосунками, кодексами.
- *Неофіційні* (побутові, сімейні, товариські) стосунки не мають таких чітких приписів і здійснюються на більш вільних засадах.

За змістом спілкування є :

- *Матеріальне* (обмін предметами і продуктами діяльності).
- *Когнітивне* (обмін знаннями).

- *Кондиційне* (обмін психічними чи фізіологічними станами).
- *Мотиваційне* (обмін спонуканнями, цілями, інтересами, мотивами, потребами).
- *Діяльне* (обмін діями, операціями, уміннями, навичками).

За засобами спілкування:

- *Вербальне*. Вербальне - спілкування за допомогою мови і мовлення. Одна з найважливіших проблем цього типу спілкування - розуміння. Розуміння сенсу і значень слів залежить від розуміння понять, від обізнаності досвіду, спрямованості, ціннісних орієнтацій партнерів.

- *Невербальне*.

За критерієм часового обмеження:

- *Короткотривале*
- *Довготривале*

За критерієм мотивації до спілкування

- *Бажане спілкування*. Це вид спілкування до якого ми прагнемо, якого бажаємо.

- *Небажане спілкування*. Це вид спілкування, від якого людина уникає, ухиляється, втікає.

За характером контакту із співрозмовником:

- *Безпосереднє спілкування* — це вид спілкування, при якому відбувається прямий контакт між суб'єктами спілкування. (Здійснюване за допомогою голоса, руки, голова, тулуба). Наприклад, студенти, слухаючи лекцію викладача, спілкуються з ним безпосередньо, при прямому контакті (бачачи, слухаючи його живу мову). Безпосередній контакт партнерів, які бачать і чують одне одного, знаходяться в одному часі і просторі.

- *Опосередковане спілкування* — це вид спілкування, протилежний до безпосереднього спілкування, і є таким, при якому суб'єкти спілкування не контактують один з одним, але одночасно вступають у комунікативні зв'язки. Наприклад, читаючи будь-яку книгу, ви опосередковано спілкуєтеся втором цієї книги. Опосередковане спілкування відбувається між людьми, що розділені простором або часом і користуються такими засобами, як телефон, факс, комп'ютер, листування, символи, аудіо- або відеозаписи, книги, ЗМІ, передають (або залишають речі).

- Пряме (припускає особисті контакти і безпосереднє сприйняття один одним людей, що спілкуються, у самому акті спілкування).
- Непряме (здійснюється через посередників, якими можуть виступати інші люди).

Реальне і уявне спілкування.

- *Реальне* спілкування відбувається між реальними партнерами.
- *Уявне* - спілкування з літературними (театральними, кіно-) героями, з фетишами, фотографіями людей (відсутніх або померлих). Інколи люди заміщають реальне партнерське спілкування "розмовами" з тваринами, рослинами, іграшками, міфічними та релігійними персонажами.

Бачимо, що існують різні підходи до класифікації рівнів спілкування. Оптимальною вважають **класифікацію рівнів**, запропоновану Б. Ломовим, який виокремив:

- **Макрорівень.** Спілкування як складна система взаємозв'язків індивіда з іншими людьми і соціальними групами, важливий аспект його способу життя;
- **Мезорівень.** Спілкування як сукупність цілеспрямованих логічно завершених контактів чи ситуацій взаємодії людей у конкретний період свого життя;
- **Мікрорівень.** Спілкування як взаємодія поведінкових актів.

За характером відносин в процесі спілкування у тій чи іншій формі виявлено три основних рівні:

- **Маніпулювання** (від грубого поводження з людиною до такої поведінки, де зовнішні прояви мають іноді навіть приємний характер);
- **Конкуренція, суперництво** (від спілкування, коли "людина людині — вовк", до такого, коли чесне суперництво сприяє певному рухові вперед);
- **Співробітництво** ("людина людині — людина"). На цьому останньому рівні можливе саме олюднення людини, тобто спілкування, в якому проявляються гуманістичні установки, високий рівень його культури.

Особистість у контексті спілкування реалізується на таких рівнях:

1. Спілкування — взаємовплив. Становлення та розвиток особистості за таких умов є результатом психологічного впливу одного суб'єкта на іншого у процесі взаємодії, діалогу.

2. Спілкування — діяльність. Йдеться про включення соціально-психологічного досвіду в практику спілкування, реалізацію діяльнісної сутності спілкування, в якому особистість є його учасником, унікальною і неповторною індивідуальністю, суб'єктом діяльності. Спілкування — це активна взаємодія його суб'єктів. Вони по черзі діють одне на одного, оцінюють дії, сприймають або не сприймають спрямовані на них думки, оцінки, почуття.

3. Спілкування — обмін інформацією. Становлення особистості відбувається у процесі реалізації її комунікативних здібностей, якостей, умінь, комунікативної програми поведінки.

4. Спілкування — сприймання людьми одне одного. На цьому рівні реалізуються перцептивно-рефлексивні, емоційно-емпатійні можливості

особистості, виникає взаєморозуміння (непорозуміння) між учасниками спілкування.

5. Спілкування — міжособистісні відносини. Йдеться про розвиток статусно-рольових та статево-рольових характеристик індивіда, прояв соціально-психологічних стереотипів його поведінки, складових певного соціально-психологічного типу.

10.2. Функції спілкування

- **Інформаційно-комунікативна** функція (обмін інформацією) - охоплює процеси формування, передавання та прийому інформації. Йдеться не лише про готову інформацію, а й про таку, що формується, розвивається. Психологи кажуть не просто про її передавання, а про передавання та приймання значень.

- **Регуляційно-комунікативна** (регуляція поведінки, спільної діяльності у процесі взаємодії). Завдяки спілкуванню людина регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших людей і реагує на їхні дії; Спілкування забезпечує не лише пізнання, а й регуляцію поведінки суб'єктів та їхньої спільної діяльності. З цим класом функцій пов'язані також способи впливу людей одне на одного: переконання, навіювання, наслідування та ін.

- **Афективно-комунікативна** (регуляція емоційної сфери людини). Вона характеризує емоційну сферу людини, в якій виявляється її ставлення до навколишнього середовища, в тому числі й соціального. Річ у тім, що розмаїття людських емоцій виникає й проявляється під час спілкування.

- **Контактна.** Передбачає встановлення контакту як стану взаємної готовності до прийому і передавання повідомлення та підтримання взаємозв'язку під час взаємодії;

- **Спонукальна.** Суть її в стимулюванні активності партнера по спілкуванню, що спрямовує його на виконання дій;

- **Координаційна.** Передбачає взаємне орієнтування і узгодження дій для організації спільної діяльності;

- **Встановлення відносин.** Полягає в усвідомленні і фіксуванні індивідом свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків;

Серед механізмів спілкування важливо виділити такі:

ідентифікація - ототожнення себе з іншими і визначення своїх соціальних ролей, поглядів, норм, цінностей;

- *рефлексія* - усвідомлення того, яким сприймають мене інші люди;
- *стереотипізація* - сприймання і оцінка людей (і себе) на базі певних сталих уявлень, норм, установок;

- *каузальна атрибуція* - інтерпретація суб'єктом причин і мотивів поведінки як власної, так і інших людей;
- *атракція (тяжіння)* - виникнення привабливості, симпатії, любові, дружби між людьми;
- *емпатія* - співпереживання, проникнення в почуття іншої людини.

У комунікації між людьми важливе місце займає вміння знайти правильну позицію, належно підлаштуватися до партнера. Відомий психолог Е.Берн вважав, що в кожній особистості є три Его-стани:

Дитина (керується принципом насолоди, наше "Я хочу");

Дорослий (керується принципом реальності, раціональне прийняття рішення — "Я можу");

Батько (керується принципом необхідності — "Я повинен").

Спілкуючись, партнери обирають якусь позицію і з неї звертаються до певного его-стану партнера. Ці зв'язки Е.Берн називає трансакціями.

10.3. Вербальні засоби спілкування та основні компоненти.

Комунікаційний процес - це ланцюжок відповідей на запитання:

Хто говорить? Що повідомляє? Кому? В якій ситуації? По якому каналу? З якою метою? З яким ефектом?

Вербальна комунікація здійснюється за допомогою звукової та письмової мови. Успіх та ефективність мовного впливу значною мірою визначається її змістовністю, насиченістю мовними елементами й засобами, чіткістю, виразністю мови.

10.4. Особливості мовленнєвого етикету

Мовлення є найбільш універсальним засобом реалізації вербальної комунікації. Мовлення - це процес використання людиною мови для спілкування. Залежно від віку, специфіки діяльності, середовища мовлення людини набуває певних особливостей – попри те, що люди спілкуються однією мовою. Наприклад, мовлення однієї людини образне, яскраве, виразне, переконливе, а іншої – навпаки, обмежене, бідне, сухе, малозрозуміле. У цьому вже виявляється відмінність у володінні мовою. Кожній людині властиві індивідуальний стиль мовлення, відмінність в артикуляції звуків, інтонуванні, логічній виразності. Кожен говорить по-своєму, хоча й користується спільною для всіх мовою.

Мовлення не існує і не може існувати поза мовою. Мова – знакова система, що використовується для вираження думок, для спілкування; побудована на звуковій основі, для передачі думки використовує слова; володіє граматичною системою, що забезпечує функціонування системи та створення

найскладніших структур тексту. Водночас сама мова існує як жива лише за умови, що її активно використовують люди. Мова розвивається та вдосконалюється у процесі мовного спілкування. Саме мовлення є формою актуального існування кожної мови.

Мовлення розглядають також як мовну діяльність, оскільки за його допомогою можна, наприклад, забезпечити спілкування, розв'язання мнемонічних завдань або завдань подумки. Відповідно, мовлення може набувати вигляду мовних дій, що є складовими іншої цілеспрямованої діяльності, зокрема трудової чи навчальної.

Слово "мовлення" використовується у трьох різних значеннях:

- як діяльність, процес;
- як продукт мовленнєвої діяльності;
- як ораторський жанр.

10.5.Невербальні засоби спілкування.

Невербальне спілкування - це вид спілкування, для якого характерне використання невербальної (безсловесної) поведінки та невербальних комунікацій як головного засобу передачі інформації, організації взаємодії, формування образу, думки про співрозмовника, здійснення впливу на іншу людину. Невербальне спілкування це мова не лише жестів, а й почуттів. Люди використовують для комунікативного зв'язку цілу низку невербальних засобів: погляди, міміку, пози, жести тощо.

Невербальне спілкування передбачає зворотний зв'язок. Позитивний невербальний зворотний зв'язок сприятливо впливає на взаємини між співрозмовниками, а негативний супроводжує або породжує деструктивні взаємини. Партнер, який роздратовано відповідає на запитання співрозмовника, подає негативні сигнали.

При безпосередньому спілкуванні важливим засобом є також мова міміки та жестів, яка не тільки доповнює та збагачує мову. Відомо, що одне й те саме слово, наприклад привітання, може бути вимовлене з безліччю найрізноманітніших відтінків, які передаються з допомогою міміки, жестів, інтонацій і відображають найтонші переливи людських настроїв і почуттів.

10.6.Гендерні особливості спілкування.

На поведінку й спілкування жінок і чоловіків істотно впливають два чинники: психофізіологічні особливості та гендерні стереотипи (механізми, що забезпечують закріплення і трансляцію гендерних ролей від покоління до покоління).

Істотно різняться стилі чоловічого і жіночого спілкування:

1. У спілкуванні чоловіків найважливішою є інформація, тобто факти, цифри і результати. Жінки, крім інформації, великою мірою зорієнтовані на атмосферу спілкування, на інтерактивні, міжособистісні аспекти.
2. Чоловіки у комунікації зорієнтовані на соціальні статуси і владу; вони пристосовуються до ієрархічних соціальних ролей у комунікації. Жінки віддають перевагу партнерській, рівноправній комунікації; вони зорієнтовані на встановлення хороших стосунків, прагнуть до їх зміцнення, знищення соціальних та інших ієрархічних бар'єрів.
3. Чоловіки частіше обирають роль «одинокого воїна», який повинен завоювати певну позицію в комунікації або залишитися в ній самотнім. Жінки значно краще почувуються в колективі, легше встановлюють контакти.
4. Мовлення жінок насичене засобами опису почуттів, настроїв, емоцій; воно емоційніше, ніж чоловіче.
5. Жінки переважно формулюють свої бажання непрямо, а тому болісно реагують на приховані інтенції співрозмовників; вони легше, ніж чоловіки, «вчитують» імплікатури (щоправда, іноді не ті, що насправді вкладені в комунікацію). Це часто стає причиною конфліктів. Жінки очікують від чоловіків «відгадування» їхніх бажань; чоловіки зорієнтовані на прямі прохання, вимоги.
6. Чоловіки, як правило, формулюють пропозиції прямо; жінки – у вигляді запитань. Жінки частіше кажуть «думаю...», «вважаю...», навіть тоді, коли цілком переконані у своїй правоті. Чоловіки формулюють свої міркування значно категоричніше. Це часто спричиняє невпевненість у жінки, стає причиною непорозумінь.
7. У розмовах, дискусіях тощо чоловіки частіше, ніж жінки, акцентують на власній позиції. Жінки зорієнтовані на загальну атмосферу спілкування, а тому їм краще вдається формування гармонійної, позитивної атмосфери перебігу комунікації.
8. У конфліктних ситуаціях жінки частіше, ніж чоловіки, відмовляються від своїх поглядів, позицій.
9. Чоловіки розв'язують конфлікти раціональним способом, за допомогою аргументів і переконань; жінки схильні до емоційного їх вирішення.
10. Жінкам легше, ніж чоловікам, звернутись до когось за допомогою; чоловіки сприймають це як слабкість.

1.3. Рекомендована література

Базова

(посібники, підручники, інші видання)

1. Загальна психологія. [текст]: підручник. / В. П. Москалець. – К. Ліра–К., 2020. – 564 с.
2. Дуткевич Т. Загальна психологія. Теоретичний курс. - Київ: Видавництво "Центр навчальної літератури", 2019.- 388 с.
3. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. – 172 с.
4. Прищак, М. Д., Залюбівська О. Б. Педагогіка, психологія та методика викладання у вищій школі: курс лекцій / М. Д. Прищак, О. Б. Залюбівська. – Вінниця : ВНТУ, 2019. – 150 с.
5. Психологія особистості [Текст] : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / укл. С. В. Мітіна. Київ : Ліра – К, 2020. 274 с.
6. Савчин М. Загальна психологія. Підручник.- Київ:Видавництво: ВЦ "Академія", 2020.- 344 с.
7. Черушева Г.Б.,Шіпановська О.Р.,Пархоменко В.В.Психологія і педагогіка:навч.посіб.Ч.1/За ред.д.ф.н., проф.І.Ф.Надольного.-Вид.2-ге, перероб та допов. Київ,ДП "Інформ.-аналіт.агенство, 2012- 379с."

Додаткова:

1. Андреева Я.Ф. Особистість в сучасному кіберпросторі / Я.Ф.Андреева, Я.В.Чаплак // Особистість та її історія: колективна монографія за ред. Чепелевої Н.В. Папучі М.В.- Ніжин, 2018.- С.426-438
2. Борисюк А.С., Радчук В.М., Любіна Л.А. Психодіагностика: навч. посіб./ Л.Любіна, А.Борисюк, В.Радчук; Вищ. держ. навч. закл. України "Буковин. держ. мед. ун-т", Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці : Яворський С. Н. [вид.], 2018. – 276 с.
3. Бочелюк В. Юридична психологія. Навч. пос. – Київ: Центр навчальної літератури, 2019. – 336 с.
4. Ганс-Мартін Ломанн. Зігмунд Фройд: Видавництво Жупанського, 2020 рік.- 168 с.
5. Гаркавенко Н. В. Соціальна психологія пізньої зрілості : навч. посібник / Н. В. Гаркавенко, С. І. Собкова. – Чернівці : Чернівецький нац. у-т, 2018. – 240 с.
6. Гоцуляк Н.Є., Чеканська О.А. Данчук Ю.П. Психологія профорієнтації : навч.-метод. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / уклад. Ю.П. Данчук, Н.Є. Гоцуляк, О.А. Чеканська. Кам'янець-Подільський :ПП Медобори-2006, 2019.-134 с.
7. Гоцуляк Н.Є., Шпортун О.М. Методика наукових досліджень у психології: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. 152 с.

8. Видра О. Вікова та педагогічна психологія .- Київ: Центр навчальної літератури , 2019.- 112 с.
9. Деніел Гоулман. Емоційний інтелект у бізнесі.-Видавництво : [Vivat](#), 2021.- 528 с.
- 10.Дуткевич Т. Дитяча психологія.-Київ:Видавництво:Центр навчальної літератури: 2019.- 424с.
- 11.Зигмунд Фройд. Психологія сексуальності.: Видавництво Андронум – 2020. 106 с.
- 12.Ильина Н. Загальна психологія в екзаменаційних питаннях і відповідях: навчальний посібник.- Київ:Видавництво: Університетська книга , 2018.- 239 с.
- 13.Кобильченко В., Омельченко І. Спеціальна психологія: Підручник.- Київ: Видавництво Академія, 2020.-224 с.
- 14.Костюк Г.С., Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – Київ:Рад. шк., 1989.– 610 с.
- 15.Легендзевич Г. Я., Закалик Г. М. Порівняльна психологія та психофізіологія: Навчальний посібник. - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. - 220 с.
- 16.Маслоу А. Самоактуалізація личности и образование. – К.-Донецк,1994.
- 17.Максименко С.Д. Генетична психологія учіння людини: монографія / С.Д. Максименко. – Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. – 206 с.
- 18.Мирончук М. Психологія познавательных процессов.-Київ: Центр навчальної літератури , 2019.- 138 с.
- 19.Партико Н., Закалик Г. Психологія інновацій та реклами. - Львів: Видавництво: Львівська політехніка, 2019.- 248с.
- 20.Радчук В. М., Фесун Г. С., Журат Ю. В. Політична психологія: навч.-метод. посібник / уклад.: – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2019. – 200 с.
- 21.Радчук В.М., Фесун Г.С., Канівець Т.М. Методи психологічних досліджень : навч.-метод. посібник / уклад.: В.М. Радчук, Г.С. Фесун, Т. М. Канівець – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2018. – 200 с.
- 22.Роменец В., Маноха І. Історія психології ХХ століття.- Київ: Видавництво Либідь, 2017.- 1056 с.
- 23.Сімко Р.Т. Експериментальна психологія : навчально-методичний посібник / уклад. Р.Т. Сімко. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. 198 с.
- 24.Славіна Н.С., Онуфрієва Л.А. Психологія сім'ї з основами сімейного консультування : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2019. 106 с.
- 25.Слюсаревский Н., Хазратова Н. Психологія груп. - Львів: Видавництво: Львівська політехніка , 2022.- 352с.
- 26.Соловійов В. Ф. Педагогіка та психологія: навчально-методичний посібник / В. Ф. Соловійов.-Львів: Вид-во «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2018.- 92 с.
- 27.Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання: навч. посіб. / В. м. Федорчук - Київ : «Центр учбової літератури», 2019. - 250 с

- 28.Фера С. В. Економічна психологія. Навчальний посібник / С. В. Фера. – Чернігів: ФОП Баликіна С.М., 2020. – 164 с
- 29.Фрейд З. Психология бессознательного /Под. ред. М.Г. Ярошевского – М: Просвещение, 1990.
- 30.Эриксон Э. Г. Идентичность: юность и кризис. – М.: Прогресс, 1996.
- 31.32. Юнг К.Г. Психологические типы: Под ред. В.В. Зеленского.– СПб: Азбука, 2001.– 736 с.
- 32.Черушева Г. Б., Пархоменко В. В. Маніпуляція персоналом в системі управління. Бізнес-аналітика в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю: Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції, 17 березня 2021 року / Упоряд. О.А. Іващенко. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2021. С. 351-354.11.
- 33.Черушева Г. Б., Пархоменко В. В. Психологічні та етичні засади управлінського менеджменту. Стратегія розвитку України: фінансово-економічний та гуманітарний аспекти: матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. Київ: «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. С.403-405
- 34.Черушева Г. Б., Пархоменко В. В. Економіко-статистичний та соціально-психологічний аналіз освітніх міграційних процесів. Статистика України. 2019. № 2. С. 61–72. Doi: 10.31767/su. 2(85)2019.02.07.
- 35.Cherusheva G., Parkhomenko V. Education migration: the socio-cultural, psychological and pedagogical aspect Kompetencje społeczne w procesie redukcji deficytów i rozwiązywania problemów jednostek i wspólnoty. / Redakcja naukowa M.Szyska, M. Archacka. Wydawnictwo naukowe Akademii WSB. Dąbrowa Górnicza. 2019. С.121-132
- 36.Liubarets, V., Miroshnichenko, T., Cherusheva, G. , Pyzh, N., & Protas, O.Control monitoring of the educational process of students with special learning needs. Linguistics and Culture Review, 5(S4), (2021). 1950-1967. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1855>
- 37.Черушева Г.,Синяков А.Соціально-психологічні фактори професійного самовизначення особистості менеджерів /Черушева Г.Б. // Психологічні умови благополуччя персоналу організацій: тези I Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції, 15–19 жовтня 2020 р. Львів. Львів, Національний університет «Львівська політехніка», 2020. С. 213-215.
- 38.Черушева Г.Б., Качанівська В.,Качанівська Є. Емоційна нестабільність студентів першокурсників в період адаптації до навчання //Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції “Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects”. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference. MDPC Publishing. Berlin, Germany. 2021. Pp. 532-539.URL.
- 39.Kredentser O., Cherusheva G., Klimenko N Psychological factor in comprehensive school teachers job satisfaction / We would like to thank your contribution to the Scientific Programme at the international Congress of Psychology in July 18-23.2021. Prague Czech Republic.
- 40.Черушева Г.Б. Актуальні проблеми підготовки фахівців до управлінської

діяльності// Бізнес-аналітика в управлінні зовнішньоекономічною діяльністю: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, 17 березня 2022 року / Упоряд. О.А. Іващенко. -Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2022.

41. Черушева Г. Радченко В. Розвиток лідерських якостей майбутніх управлінців в системі вищої освіти// International scientific innovations in human life. Proceedings of the 5th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. Manchester, United Kingdom. 2021. Pp. 542-551. URL.

13. Інформаційні ресурси

1. Браян Р. Літл. Я, моє «я» та ми.- Видавництво Фабула, 2018.- 304 с
<https://fabulabook.com/product/ya-moye-ya-ta-my/>
2. Гаркавенко Н.В. Соціальна психологія адиктивної поведінки: навчальний посібник. – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2019. – 408 с.
<http://psychology.chnu.edu.ua/1/naukova-robota/4/6.html>
3. Доминик Муази. Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ: Видавництво Брайт Букс , 2018 рік. 184 с.
<https://www.yakaboo.ua/geopolitika-emocij-jak-kul-turi-strahu-prinizhennja-ta-nadii-zminjuti-svit.html#proceed>
4. Костюк Г.С., Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – Київ:Рад. шк., 1989.– 610 с.
<http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/55>
5. Ложкін Г. В., Комаровська В. Л. Економічна психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г.В.Ложкін, В. Л. Комаровська. К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2014. 412 с.
<https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/25806/1/ekonomichnapsihologia.pdf>
6. Діалогічне спілкування journals.uran.ua > [apppfo](http://journals.uran.ua/apppfo) > [article](http://journals.uran.ua/article) > [view](http://journals.uran.ua/view)
7. Основні вітчизняні теорії особистості <http://medbib.in.ua/osnovni-vitchiznyani-teoriji.html>
8. Особистість, індивідуальність, суб'єкт <http://medbib.in.ua/osobistist-individualnist-subekt.html>
9. Сучасні тенденції міжкультурного спілкування.ar.uu.edu.ua > [article](http://ar.uu.edu.ua/article)
10. Тестування: Критерії та методи.mmsa.kpi.ua > [default](http://mmsa.kpi.ua/default) > [files](http://mmsa.kpi.ua/files) > [disciplines](http://mmsa.kpi.ua/disciplines)
11. Теорії особистості - Психологія -Електронна бібліотека www.info-library.com.ua > [books-text-7346](http://www.info-library.com.ua/books-text-7346)
12. Том Батлер Боудон Психологія. 50 видатних книг. Ваш путівник найважливішими роботами про мозок, особистість і людську природу.- Видавництво: Book Chef, 2020.- 512 с.
<https://nashformat.ua/products/psychologiya.-50-ydatnyh-knyg.-vash-putivnyk-najvazhlyvishy-robotamy-pro-mozok-osobystist-i-lyudsku-pr>